

פרק 2
הערבים בישראל:
ההיבט ההיסטורי-לאומי

פרק 2

הערבים בישראל: ההיבט ההיסטורי-לאומי

א. מבוא

1

ב. התקופה הראשונה: 1948-1967

2

2

3

1. מלחמת 1948 והשפעותיה

2. יסודות הדילמה של הזהות הלאומית

ג. התקופה השנייה: 1967-1993

9

9

11

12

13

15

16

16

18

19

19

1. חיזוק היסוד הלאומי בעקבות מלחמת ששת הימים (1967)

2. אקטיביזם פוליטי

◀ "יום האדמה" (1976)

◀ נקודת המפנה בדפוסי המאבק

3. חזרה לחיק העם הפלסטיני והעולם הערבי

4. האינתיפאדה הראשונה (1987) והשפעותיה

◀ השפעות בזירה הפוליטית

◀ סולידריות מוגבלת לאורך הקו הירוק

◀ השפעת האינתיפאדה על הציבור היהודי ועל יחסו לערבים

◀ מלחמת המפרץ הראשונה וועידת מדריד

ד. התקופה השלישית: 1993-2000

21

21

21

22

23

24

25

1. השפעותיו של תהליך השלום

◀ התכנסות פנימה

◀ פריפריה כפולה

◀ לוקליזציה של המאבק הלאומי

◀ הניגוד בין "מדינה יהודית" לבין "מדינה דמוקרטית"

◀ ישראליות והשתלבות

2. מודלים חלופיים בשיח על אופי המדינה ועל מעמד

המיעוט הערבי בתוכה

26

- 26 ◀ מדינת כל אזרחיה
- 26 ◀ אוטונומיה
- 27 ◀ מוסדות לאומיים
- 28 ◀ מדינה דו־לאומית
- 29 ◀ מיעוט לאומי בעל זכויות קיבוציות
- 30 3. הפתיחה מחדש של "תיקי 1948"
- 30 ◀ שאלת הקרקעות
- 30 ◀ שאלת "העקורים" או "הפליטים במולדתם"
- 32 ◀ החייאת זיכרון הנכבה

ה. התקופה הרביעית: 2000 עד היום

- 34 אירועי אוקטובר 2000
- 34 ◀ רקע
- 35 ◀ הגורמים המידים לאירועי אוקטובר 2000: הניצוץ
- 35 ◀ גורמי העומק לאירועי אוקטובר 2000: הפליה,
- 36 קיפוח היסטורי ומצוקה
- 36 ◀ מנהיגות הציבור הערבי

ו. מסמכי החזון העתידי

- 40 ◀ תוכני מסמך "החזון העתידי"
- 42 ◀ הרקע לפרסום המסמך
- 43 ◀ תגובות בעקבות פרסום מסמכי החזון העתידי

ז. מתחים ומאבקים בסוגיות פנים וחוץ

- 45 1. סוגיית השירות האזרחי
- 47 2. מלחמת לבנון השנייה
- 49 3. פרשת עזמי בשארה
- 50 4. מעורבות גוברת של אזרחים ערבים בעברות על ביטחון המדינה

מקורות

א. מבוא

פרק זה עוסק בהתפתחות ההיסטורית-לאומית של עמדותיהם הפוליטיות של הערבים בישראל על פי ארבע תקופות: בסעיף הדן בתקופה הראשונה, 1948-1967, נסקרות השפעותיה של מלחמת 1948 והתפתחותה של דילמת הזהות הלאומית; בסעיף הדן בתקופה השנייה, 1967-1993, מתוארת התחזקות של היסוד הלאומי בתפיסתם של הערבים בישראל כפי שהדבר התבטא באירועי "יום האדמה" (1976); התקופה השלישית, 1993-2000, עמדה בסימן הלוקליזציה של המאבק הלאומי ופיתוח מודלים חלופיים לתפיסתה של מדינת ישראל כמדינה "יהודית ודמוקרטית". בתקופה הרביעית, מאירועי אוקטובר 2000 ועד היום, החריף המתח בין יהודים לערבים בישראל, פורסמו מסמכי החזון העתידי, הכנסת הפכה לזירת התפלמסות בין חברי כנסת יהודים וערבים וננקטה יוזמה להצעות חוק להגבלת זכויותיהם של בני המיעוט הערבי.

קורותיהם של הערבים בישראל מאז 1948 הם נושא השנוי במחלוקת בקרב היסטוריונים. דומה כי השיח הלאומי חלחל לפרשנות ששני המחנות דבקים בה. יש הגורסים כי המדיניות של ישראל כלפי האזרחים הערבים הושתתה על יסוד של שליטה ופיקוח עקב תפיסה הרואה בערבים בראש ובראשונה סיכון ביטחוני; אחרים הדגישו את היסוד הליברלי-דמוקרטי במדיניותה של ישראל. המחלוקת ניכרת גם בניתוח מאפייני הזהות הלאומית של הערבים בישראל: יש שביכרו להפחית בערכה ואחרים ביקשו להבליטה.

התנהגותם של ערבים ויהודים אלה כלפי אלה בתחום הפוליטי נובעת מהציפיות של כל צד: היהודים ציפו שהערבים שהובסו במלחמת העצמאות של שנת 1948 יעריכו את העובדה שמדינת ישראל העניקה להם אזרחות וזכויות אישיות, שלא יפתחו נטיות להיבדלות ולמאבק לאומי ושיהיו נאמנים למדינה. הערבים ציפו שהמדינה ושהרוב היהודי יעניקו להם שוויון מלא על בסיס אזרחי ולאומי. היעדר היכולת של כל צד לעמוד בציפיות של משנהו עורר מתח ביחסים ביניהם, ופרק זה מנסה להעריך מנקודת מבט היסטורית את התהליכים שהשפיעו עליהם.¹

ב. התקופה הראשונה: 1948-1967

1. מלחמת 1948 והשפעותיה

בשלהי 1947 התגוררו בתחומי פלסטין-ארץ-ישראל המנדטורית כ-1.97 מיליון תושבים: שני שלישים מהם (כ-1.3 מיליון) ערבים ושליש (כ-670,000) יהודים. בעקבות העימותים האלימים והקרבות שהתחוללו בחודשים שחלפו מאז החלטת החלוקה של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 עד הכרזת העצמאות של מדינת ישראל ב-14 במאי 1948 - הנתפסת בעיני הערבים הפלסטינים כ"נכפה", האסון של אבדן פלסטין - התהפכה המפה הדמוגרפית על פיה. משנסתיימה המלחמה נותר בתחומי מדינת ישראל מיעוט ערבי שמנה כ-100,000 נפש. במרשם האוכלוסין הראשון שנערך בנובמבר 1948 נרשמו רק 69,000 תושבים ערבים. הלל כהן מסביר שבמפקד לא נכללו כל התושבים הערבים באזור הגליל.² לדבריו, רבים מהם ("הפליטים הפנימיים") גורשו אל מעבר לגבול לפני המפקד במסגרת מדיניות שחתרה לצמצום מספרם של הפליטים הפנימיים (להרחבה ראו בהמשך הפרק).³ זרם גואה של פליטים שחזרו ליישוביהם עם שוך הקרבות וסיפוח כפרי המשולש במאי 1949 בעקבות חתימת הסכמי שביתת הנשק עם ירדן ("הסכמי רודוס") הגדילו את מספר התושבים הערבים ל-160,000 בסוף שנת 1949.

מדינת ישראל הועמדה בפני בעיית רוב-מיעוט מיוחדת במינה. הזיקה הרגשית, הלאומית, התרבותית והדתית של המיעוט הערבי בתוך המדינה (לשאלת מעמדו של המיעוט הערבי בישראל ראו פרק 7) אל הרוב הערבי שמחוץ למדינה

2 הלל כהן, "הפליטים הפנימיים במדינת ישראל: המאבק על הזהות", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 83-102.

3 במהלך מלחמת 1948 הפכו לפליטים כ-750,000 מהתושבים הערבים שהתגוררו בתחומי פלסטין-ארץ-ישראל. מרביתם יצאו את גבולות התחום שהפך לימים למדינת ישראל והתיישבו בארצות סמוכות. לפי ההערכות, כ-25,000 מהם מצאו מקלט בערים ובכפרים בתחומי מדינת ישראל ועל כן נקראו "פליטים פנימיים". ראו כהן (הערה 2 לעיל), עמ' 85. בקרב חוקרים יהודים וערבים אין תמימות דעים בדבר מספרם של הפליטים הפנימיים. הלל כהן, תמיר גורן, שרה אוסצקי-לור ואחרים מעריכים כי מספרם הכולל של הפליטים הללו הגיע ל-25,000. לעומתם, עיזי חיידר, ראסם ח'מאסי, פואד סולטאני ואחרים מסבירים כי "הפליטים הפנימיים" הם חלק מקבוצה גדולה יותר, "נפקדים נוכחים", שמנתה בין 75,000 ל-80,000 נפש. ראוי לציין כי דוברים ערבים הדנים בסוגיית הפליטים הפנימיים עושים שימוש בשני מונחים מרכזיים: "עקורים" (**מהגרון**) ו"הפליטים במולדתם" (**אל-לאג'און פי וטנהם**).

והסכסוך המתמשך בין ישראל לבין מדינות ערב העמידו את האוכלוסייה הערבית בפני דילמה חמורה של פיצול בין מוקד פנימי אזורי-ישראלי לבין מוקד חיצוני לאומי-ערבי. המצב החריף עוד נוכח העובדה שהרוב היהודי במדינת ישראל היה למעשה מיעוט מבודד בזירה המזרח-תיכונית ובמלחמה נגד רוב ערבי עוין, שאליו השתייך המיעוט הערבי שהתגבש בלב המדינה היהודית החדשה. ייחודיות המצב נבעה גם מן העובדה שהרוב הערבי בפלסטין-ארץ-ישראל הפך בן לילה למיעוט מובס, ואילו המיעוט היהודי הפך לרוב שולט. יעקב שמעוני הגדיר מהפך חד זה (מנקודת ראותם של הערבים שנותרו במדינה) כמעבר "מגאון לשבר".⁴

2. יסודות הדילמה של הזהות הלאומית

הגדרת הזהות הלאומית הייתה קשה וסבוכה, שכן הערבים הפלסטינים בישראל השתייכו בעת ובעונה אחת לכמה מעגלי הזדהות חופפים ולעיתים סותרים: מעגל זהות לאומי-טריטוריאלי של פלסטין או ישראל; מעגל זהות על-טריטוריאלי של ערבים, של דרוזים או של צ'רקסים, ומעגל זהות דתי של מוסלמים, של נוצרים ושל דרוזים. עזמי בשארה טוען, כי בתקופה שלאחר מלחמת 1948 לא הייתה הנהגה ולא הייתה אליטה לאומית שהיה ביכולתה לנסח בעבור הערבים בישראל מודעת של מיעוט לאומי. חלק הארי של האליטה הפלסטינית, במיוחד העירונית, שהתפתחה בסוף התקופה העות'מאנית ובזמן המנדט הבריטי, היה כעת בפזורה. תחת שלטון ישראל נותרה הפריפריה של החברה הפלסטינית בגליל ובמשולש: אוכלוסייה כפרית בשליטת מנהיגים כפריים מסורתיים של חמולות שלא נודעה לה תרומה משמעותית לתנועה הלאומית הפלסטינית.⁵

האוכלוסייה הערבית בישראל לאחר 1948 הייתה, כדבריו של בשארה, "שארית מובסת של חברה מובסת". באותה תקופה שאפו הערבים להשיג ביטחון ולאוו דווקא שוויון; במצב החדש שנוצר הם רצו קודם כול לשרוד. מעיקה מכול הייתה הזהות החדשה שנגזרה עליהם כ"ערביי ישראל" – ערבים וישראלים בעת ובעונה אחת, בה בעת שישראל ומדינות ערב נתונות בעיצומו של סכסוך

4 מצוטט אצל: אלי רכס, המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית, אוניברסיטת תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 18.

5 עזמי בשארה, "המיעוט הפלסטיני בישראל", תיאוריה וביקורת: במה ישראלית, 3 (חורף 1993), עמ' 7-20.

אלים ומתמשך. עבד אל-עזיז זועבי (1926-1974), ממנהיגיה הערבים של מפ"ם בשנות השישים, היטיב לתאר את קשייו של הערבי בישראל ש"מדינתו נלחמת בעמו". אף שרובם של הערבים בישראל הכירו במדינת ישראל כעובדה קיימת, הם התקשו להזדהות עם אופייה היהודי-ציוני שהתגלם בשמה, בהמונה, בדגלה, בסמלה ובחגיה הרשמיים. רוב האזרחים הערבים שהצביעו בבחירות לכנסת בתקופה זו נתנו את קולם למפלגות הציוניות ועשו זאת בלחץ מצד הממשל הצבאי ובהיעדר חלופה שתשנה את מעמדם. ההשלמה הפסיבית עם מעמדם החדש תרמה ליכולתם לשרוד כמיעוט אתני.

עם זאת ראוי להזכיר כי את הרגש הלאומי בתודעתם של הערבים בישראל באותה תקופה ייצגו שני גורמים עיקריים: הזרם הקומוניסטי (המשותף ליהודים ולערבים) בהנהגת מק"י ורק"ח והזרם הלאומני הערבי בדמות קבוצת אל-ארד.

מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית) החזיקה בדעה כי הערבים בישראל הם מיעוט לאומי במדינה הזכאי לזכויות שוות בכל התחומים. היא הדגישה את הצורך להעניק לערבים אוטונומיה בניהול ענייניהם הלאומיים, הפוליטיים והכלכליים, וקראה להעניק להם זכויות שוות ולבטל את הממשל הצבאי ואת מדיניות הפקעת האדמות. עד הפילוג בשורותיה בשנת 1965 פעלו מנהיגיה הערבים של מק"י (במיוחד המנהיגים הנוצרים, תופיק טובי ואמיל חביבי) להביא לידי הזדהות של המפלגה עם התנועה הלאומית הערבית.

רק"ח (רשימה קומוניסטית חדשה), שהוקמה בשנת 1965 בעקבות הפילוג ממק"י, הרחיקה לכת וטענה כי "הערבים בישראל רואים עצמם כחלק אינטגרלי מן העם הערבי הפלסטיני, אשר לו זכויות לאומיות בפלסטין, שוות לזכויות הלאומיות של העם היהודי".⁶ תעמולתה של רק"ח שיבחה את נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, מתוך כוונה לזכות באהדתם של האזרחים הערבים שהזדהו מבחינה רגשית עם לאומיותו הפאן-ערבית. לאחר שהסתיימה מלחמת ששת הימים הבליטה רק"ח את תדמיתה הלאומית בעיני הערבים בישראל, הצדיקה את עמדתן של מצרים ושל סוריה וגינתה את ה"תוקפנות" (כהגדרתה) של ממשלת ישראל.

6 כך על פי **אל-אתחאד**, ביטאון רק"ח. מצוטט אצל: יעקב מ' לנדאו, **הערבים בישראל: עיונים פוליטיים**, תל-אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1971, עמ' 107.

הקמתה של קבוצת **אליאד** ("האדמה") ב-1964 ביטאה את שיאם של המאמצים להקים ארגון פוליטי לא-קומוניסטי אשר ייצג את המגמות הלאומניות של הערבים בישראל. התנועה הציגה את עצמה כאופוזיציה לממשל הישראלי, להנהגה המסורתית ולמפלגה הקומוניסטית גם יחד. היא הדגישה את אופייה הכלל-ערבי כהתרסה כלפי מקי" אשר רוב חבריה היו יהודים, היללה את הפאן-ערביות בהנהגת עבד א-נאצר והשמיצה את מנהיגי ישראל. מצעה קרא למציאת "פתרון צודק לבעיה הפלסטינית כשלמות שאינה ניתנת לחלוקה", להשגת הגדרה עצמית לערבים בישראל ולהקמת מדינה ערבית פלסטינית. התנועה שללה במפורש את גבולות מדינת ישראל דאז. עם זאת, על פי עזיז חייידר הייתה אל-ארד התנועה הערבית הראשונה שהכירה במדינת ישראל ואף העלתה פתרון של הקמת מדינה פלסטינית וכינון פדרציה בין ישראל, פלסטין וירדן.⁷ משרד הפנים סירב לרשום את התנועה כאגודה עותומאנית בטענה כי שללה את עצם קיום ישראל וסירובו קיבל את הגושפנקה של בית הדין הגבוה לצדק. לקראת הבחירות לכנסת השישית (1965) פסלה ועדת הבחירות המרכזית את התנועה מהתמודדות בבחירות בטענה שיש בה משום סכנה לקיום המדינה ולמשטר הדמוקרטי (להרחבה ראו פרק 8: הפוליטיקה הערבית בישראל).

בתקופה זו, ב-29 באוקטובר 1956, התרחש אירוע מכונן שטבע את רישומו על הקשר שבין המדינה והאזרחים הערבים: טבח כפר קאסם. ערב מלחמת סיני ירה כוח של חיילי מג"ב למוות ב-49 תושבי הכפר ופצע אחרים, בהם נשים וילדים, שחזרו לביתם מעבודה בשדות הכפר ולא ידעו ששעת תחילתו של העוצר על כפרם הוקדמה עקב המתח הביטחוני בדרום הארץ.⁸ שאלת הנאמנות של האוכלוסייה הערבית בישראל עמדה למבחן לא רק במקרה הקשה בכפר קאסם, אלא גם נוכח תופעה נוספת - ההסתננות.

התופעה המוכרת בישראל כ"הסתננות" - חדירה ממדינות ערב לתוככי ישראל למטרות שונות - התקיימה ללא הפוגה כמעט מאז קום המדינה ועד מלחמת

7 ראו עזיז חייידר, "פתרון שתי מדינות ומימוש השאיפות הלאומיות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל", בתוך: ראובן פדהצור (עורך), **השפעת הקמת מדינה פלסטינית על ערביי ישראל**, נתניה: המכללה האקדמית נתניה, מרכז ש. דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי, 2011, עמ' 8-25.

8 הערת העורך: הערתו של עזיז חייידר לא נכללה במהדורה הראשונה.

9 רוביק רוזנטל, "מי הרג את פאטמה צרצור", בתוך: רוביק רוזנטל (עורך), **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 11-51.

סיני ב-1956. זו הייתה אחת הבעיות הקשות ביותר שמדינת ישראל הצעירה נאלצה להתמודד עמן. בדרך כלל היו המסתננים פליטים פלסטינים שחצו את גבולות ישראל ממניעים שונים.¹⁰

תופעת המסתננים נתפסה בישראל כאיום על הביטחון הפנימי במדינה וגם על הביטחון האישי של האזרחים, שכן רבים מהמסתננים רצחו ישראלים ושלחו את ידם בפלילים. גנבה והברחה אל הארץ וממנה, מעשי שוד וכן חבלות שונות היו דבר שבשגרה והם חוללו נזקים מורליים וכלכליים.¹¹ לעתים ניסו מסתננים - שרבים מהם היו פליטים - לחזור לבתיהם המקוריים ולהתיישב בהם דרך קבע; כך היה, למשל, בעיירה הדרומית מג'דל (אשקלון). רוב גדול של המסתננים ארצה ניהלו קשרים עם אזרחים ערבים - בני משפחה, חברים, שכנים לשעבר או מכרים; הם לנו בבתיהם וקיימו עמם יחסי מסחר ענפים. אותם אזרחים ערבים נטו לסרב למסור לרשויות בישראל פרטים ומידע על אודות המסתננים, פרטים שיכלו להיות לעזר במלחמה נגד ההסתננות.¹²

הלל כהן כותב על הדילמה שעמדה בפני האזרחים הערבים בישראל בשל הסיוע למסתננים מחד גיסא והמאבק בהסתננות מאידך גיסא: "בתווך, בין המסתננים לבין המדינה, ניצבו אזרחי ישראל הערבים. המסתננים ציפו מהם לסיוע ותמיכה. ודאי שקיוו כי לא יסגירו אותם. מנגד, גם גורמי הביטחון ביקשו להסתייע בהם. האזרחים הערבים הועמדו בפני הבחירה בין סיוע לבני עמם, מכריהם, לעיתים בני משפחתם (תוך עבירה על חוקי המדינה) לבין סיוע לרודפיהם (תוך הפרת ערכי נאמנות לעם ולמשפחה)".¹³

מלחמת סיני השפיעה גם היא על האזרחים הערבים בישראל, שכן בעקבותיה התגבשה בהם ההכרה שקיומה של המדינה הצעירה הוא עובדה קיימת.

10 דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949-1956, ירושלים: כתר, 1998, עמ' 23-26.

11 הלל כהן, ערבים טובים - המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים: עברית, 2006, עמ' 88.

12 אורנה כהן, "ההסתננות מרצועת עזה והשפעתה על ההחלטה לפנות את ערביי מג'דל (אשקלון) ממדינת ישראל", בתוך: אסנת שירן (עורכת), יהודים וערבים במאבק על ארץ ישראל, תל-אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, 2006, עמ' 205-207.

13 כהן (הערה 11 לעיל), עמ' 89.

ממשלות ישראל לא תבעו מהאוכלוסייה הערבית לעמוד במבחני נאמנות והכירו בייחודה התרבותי-דתי. ישראל העניקה אזרחות לכל הערבים שנותרו בה אחרי 1948 ואפשרה להם להשתתף בבחירות לאספה המכוננת (הכנסת הראשונה) בינואר 1949. הם לא נקראו לשרת בצבא ולא נדרשו לשירות חלופי, אך הוטל עליהם ממשל צבאי במשך 18 שנים. במרחב הציבורי והסמלי חל תהליך של "ייחוד", קרקעות הפליטים הולאמו כ"נכסי נפקדים" וחלק מהאדמות שהיו בבעלות אזרחים ערבים הופקעו לצורך הקמת יישובים יהודיים ולשם פיתוח כלכלי. עם זאת, השפה הערבית, שבתקופת המנדט הייתה שפה רשמית לצד האנגלית והעברית, נותרה במעמד של שפה רשמית והוקמה מערכת חינוך לערבים (בשפה הערבית) במסגרת החינוך הממלכתי. בתי הדין הדתיים של העדות הלא-יהודיות זכו למידה רבה של ניהול עצמי ובוטלו המועצה המוסלמית העליונה ומוסד המופתי.

הניתוק הפיזי משאר חלקי העולם הערבי, הימנעותן של מדינות ערב מנקיטת פעולות לפתרון בעיית המיעוט הערבי בישראל, הקיפאון המדיני באזור והיעדר פתרון לסכסוך – כל אלה עודדו חלקים נרחבים באוכלוסייה הערבית להשלים באופן פסיבי עם הגורל שכפה עליהם לחיות כמיעוט לאומי במדינה של רוב יהודי ולצפות לשינוי שיבוא מבחוץ. סוגיית הזהות לא העסיקה אותם, שכן היה עליהם לדאוג לפרנסתם והם אף היו טרודים בשל בני משפחתם שהפכו לפליטים. יוחנן פרס ונירה דיוויס הצביעו על ה"מידור" בזהותו ובחייו של הערבי-הישראלי – הפרדה בין הזהות לאומית עם העולם הערבי לבין הסתגלות מעשית לחיים במדינת ישראל.¹⁴ להערכתם, מידור זה הקל על הערבים לחיות במדינה, אם כי בנפש חצויה. המידור היה אפשרי בשנות השישים, שכן העולם הערבי לא דרש מהערבים בישראל הזהות מעשית-אקטיבית אלא במישור האידאולוגי בלבד, ואילו מדינת ישראל אמנם תבעה מאזרחיה הערבים תביעות מעשיות כמו שמירה על חוק וסדר, אך לא הזהות אידאולוגית או רגשית עמה. באותה תקופה התאפשר המידור גם בזכות מעמדה החזק של ההנהגה החמולתית-מסורתית, אשר מצד אחד מנעה כל גילוי של מרי לאומי כלפי המדינה שבעטיו הייתה נשקפת סכנה לבני המיעוט הערבי, ומצד אחר הוקיעה כל אמירה או מעשה שהיה בהם משום כפירה בלאומיות הערבית או בהשתייכות לעולם הערבי.

14 יוחנן פרס ונירה דיוויס, "על זהותו הלאומית של הערבי הישראלי", **המזרח החדש**, י"ח (תשכ"ח), עמ' 106-111.

בעיית הזהות של הערבים בישראל באותה תקופה התבטאה מצד אחד בקשר רגשי לאומה הערבית שלא היה ביכולתה לענות על ציפיותיהם התכליתיות – מה גם שמדינות ערב ראו בהם "בוגדים" – ומצד שני, כפי שכתב הלל כהן, בקשר עם מדינת ישראל: הערבים אזרחי ישראל תמכו במדינה ורחשו לה נאמנות; הם אף שיתפו פעולה עם המדינה בתחום הפוליטי המודיעיני-ביטחוני ובתחומים אחרים ותרמו לביסוסו של השלטון הישראלי ביישובים הערביים.¹⁵

לסיכום, השנים 1948-1967 אמנם היו תקופה של בידוד, אבל חלה בהן ראשית התגבשותה של החברה הערבית בישראל באופן ייחודי. חברה זו שמרה על קשר עם העולם הערבי הרחב באמצעות שידורי הרדיו ותחנת "קול ערב" מקהיר. בשארה מציין כי בתקופה זו נטבע דפוס ההתנהגות הייחודי של הערבים בישראל, והוא ההליכה על החבל הדק שבין ההשתייכות לאומה הערבית לבין תחושת החולשה המלווה בשאיפה להשגת ביטחון במסגרת מדינת ישראל. תהליך זה נמשך עד היום. עם זאת, הצרכים היומיומיים של החברה הערבית עיצבו מערכת יחסים מורכבת בינה לבין החברה היהודית, ובתחום הפוליטי בא לידי ביטוי רק היבט אחד שלה. לצד התהליכים הפוליטיים הלך ונבנה מסד של קשרים מקצועיים, עסקיים וחברתיים בין גורמים בשתי הקהילות.

ג. התקופה השנייה: 1967-1993

1. חיזוק היסוד הלאומי בעקבות מלחמת ששת הימים (1967)

בסוף שנות השישים התחדדה במידה רבה שאלת זהותם של הערבים בישראל. תהליך זה, שכונה "פלסטיניזציה", הלך והתעצם ממלחמת ששת הימים (1967) ואילך. האיזון העדין בין הקשר הרגשי ללאום לבין הקשר האינסטרומנטלי למדינה הלך והתערער. לשלושת מעגלי זהותם העיקריים - הישראלי, הערבי והדתי - נוסף מוקד הזדהות פלסטיני חדש, שהלך והתחזק בהדרגה. החיבור המחודש בין הערבים בישראל ובין בני עמם בשטחים, לראשונה מאז 1948, שם קץ לניתוקם ממעגל ההשתייכות הערבי-פלסטיני. חיבור זה השפיע על כל תחומי החיים של האוכלוסייה הערבית ובייחוד במישור הלאומי. ההכרה הגוהה בלאומיות הפלסטינית שימשה תחליף מסוים לאידאולוגיה של הלאומיות הפאן-ערבית ששלטה בכיפה בשנות החמישים והשישים.

עד 1967 היו חייהם של הערבים בישראל מנותקים מהסביבה של תרבותם הערבית הגדולה. למשל, לא ניתן להבין את היווצרות תופעת האסלאם הפוליטי שהיה קיים, אך שב והופיע בדרך חדשה בחברה הערבית בישראל, ללא המפגש עם האסלאם הממסדי והעממי בגדה המערבית וברצועת עזה. בקרב הערבים בישראל היו תמיד מוסלמים מאמינים ואפילו אווירה אסלאמית מסורתית, אבל לא היה ממסד אסלאמי עצמאי ולא היו מכללות אסלאמיות או ארגונים פוליטיים אסלאמיים.

המפגש עם הפלסטינים מהגדה ומהרצועה חשף את "האחר" בקרב הערבים בישראל וזירז את גילוי העצמי והשונה. המפגש גילה את המשותף - תרבות, דת, יחסי קרבה - אבל גם את המבדיל: סטטוס, מצב חברתי-כלכלי שונה ואף הבדל תרבותי-אתני. עד מהרה נרקמו קשרים עם התנועה הלאומית בשטחים; הגורם הפעיל בתהליך זה היה רק"ח, והיא נעזרה בקשריה ההיסטוריים עם המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית אשר הנהיגה את החזית הלאומית בשטחים בשנות השישים והשבעים.

הערבים בישראל נוכחו לדעת כי בתחומים רבים הייתה עמדתם נחותה בהשוואה לאחיהם בשטחים. הסרת המחיצות בין שתי הקהילות חשפה אותם למגע עם אוכלוסייה בעלת תודעה פוליטית-לאומית מפותחת, שיניקה מהמקורות ההיסטוריים-תרבותיים של העם הפלסטיני, שגם הערבים בישראל ראו בהם את מקורותיהם. הם פגשו בשכבת אישים פעילה ברמה המקומית וברמה הלאומית - מנהיגים מסורתיים ששולבו במסד הירדני - ולצדם דמויות שייצגו את הזרם הרדיקלי-מהפכני בעולם הערבי. לעומת זאת, בסביבתם הקרובה מצאו הערבים בישראל מעט אישים שהגיעו למעמד דומה. מצב זה עורר אותם לבחון את מקומם ואת מעמדם בחברה הישראלית לא רק במישור החברתי-כלכלי, אלא גם במישור הפוליטי-לאומי.

יחסם של תושבי השטחים אל הערבים בישראל הביא אף הוא לידי החרפתה של בעיית הזהות. השנים הארוכות תחת שלטון מדינה יהודית-ציונית ערערו את אמינותם ואת מהימנותם של הערבים בישראל והעמידו חומה של חשדנות ושל אי-אמון כלפיהם. הישגיהם בתחום החברתי והכלכלי לא היה בהם כדי להסיר את התווית של "משתפי פעולה המזדנבים אחרי השלטון".

רק"ח הפכה לכוח המוביל בהשרשת תהליך הפלסטיניזציה בזכות מצעה בדבר הסוגיה הפלסטינית (בעיקר תביעתה לנסיגת ישראל לקווי 4 ביוני 1967, לכיבוד זכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית ולהכרה באש"ף כנציגו). פרסומי רק"ח הפגינו אהדה ברורה למדיניותו של אש"ף והדגישו את הלגיטימיות שבמעמדו. עמדותיה הזירות של רק"ח בשאלת המאבק המזוין הפלסטיני סיפקו גם הן מסגרת הזדהות נוחה ומושכת לאוכלוסייה הערבית בישראל. המפלגה אימצה החלטה עקרונית שלא לפעול ישירות בשטחים אלא להיאבק בדרכים פוליטיות בתוך המדינה נגד מדיניותה של ישראל בשטחים.

רק"ח גם מילאה תפקיד מפתח בטיפוח הקשר בין אש"ף לבין הערבים בישראל. את מקומה של הגישה המתעלמת של אש"ף, שעד אז בחרה לראות בערבים תושבי ישראל "משתפי פעולה", תפסו הכרה גוברת בפוטנציאל של המיעוט הזה וראייתו כאחד משלושת מעגלי ההשתייכות הפלסטינית, בצד הפלסטינים בשטחים והפזורה הפלסטינית בעולם הערבי.

ייחודו של המצע הקומוניסטי של רק"ח היה בכך שהוא אפשר לערבים בישראל לתמוך בתביעותיהן של מדינות ערב לנסיגת ישראל מן השטחים הכבושים ובמאבקה של התנועה הלאומית הפלסטינית להגדרה עצמית ולהקמת מדינה עצמאית, בלא שהייתה בכך חריגה מן המותר בחוק. ההליכה הבטוחה "בין הטיפות" הפכה את מצעה של רק"ח למבוקש: בשלהי שנות השבעים נעשו עמדותיה הפוליטיות לגבי הסכסוך הישראלי-ערבי ולגבי השאלה הפלסטינית מקובלות למעשה על כל הזרמים בקרב המיעוט הערבי מלבד הגוש הלאומני-רדיקלי, שדגל בקו קיצוני. רק"ח עיצבה קונסנזוס פוליטי-לאומי והנחילה אותו לכלל האוכלוסייה הערבית בישראל.

2. אקטיביזם פוליטי

בשנות השבעים, ובעיקר לאחר מלחמת יום הכיפורים (1973) ו"יום האדמה" (1976), החלו הערבים בישראל להקים מוסדות לאומיים: ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים, הוועד הארצי של תלמידי תיכון, הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות, הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות ועוד. מספרם של המשכילים הערבים הלך וגדל ומשכילים שחזרו אל כפרם הרגישו חובה מוסרית להשפיע על החיים הפוליטיים בו. לתמורות הללו בהתארגנות הפוליטית היה ביטוי גם בדמות התגבשותו של הזרם הלאומני ובניסיונותיו המחודשים לחזור אל הזירה הפוליטית הערבית המקומית. תנועת **אבנא אל-בלד** ("בני הכפר" או "בני הארץ") הייתה אחד הכוחות הפוליטיים החדשים שצמחו בתקופה זו; לאחריה נוסדה גם הרשימה המתקדמת לשלום, שהחלה את דרכה כמפלגה משותפת ליהודים ולערבים.

לגרסתו של יעקב לנדאו, תנועת "בני הכפר", הנחשבת במידה רבה לממשיכת דרכה של אל-ארד משנות החמישים והשישים, היא "ההתארגנות הפוליטית הקיצונית ביותר שקמה בחוגים חילוניים"¹⁶ משום שדגלה בהקמת מדינה פלסטינית חילונית על כל שטחי ארץ ישראל. גוף פוליטי זה הוקם בשנת 1973 על ידי פעילים לשעבר באל-ארד שלא קיבלו את עצם קיומה של מדינת ישראל, והוא נועד

16 יעקב לנדאו, המיעוט הערבי בישראל 1967-1991: היבטים פוליטיים, ירושלים ותל-אביב:

האוניברסיטה העברית ועם ועובד, 1993, עמ' 78.

לשמש משקל נגד לקומוניסטים שנתפסו כמתונים יחסית. לימים חלו בתנועה גלגולים ופילוגים. "בני הכפר" התנגדו להשתתפות בבחירות לכנסת וקראו גם לאוהדיהם לנהוג כך,¹⁷ אך מאז 1973 הם משתתפים בבחירות לרשויות המקומיות ביישובים הערביים וזוכים להצלחות מרשימות גם בבחירות הללו וגם בבחירות לאגודות הסטודנטים באוניברסיטאות בישראל.

◀ "יום האדמה" (1976)

מאז ראשית שנות השישים עד אמצע שנות השבעים לא הפקיעה הממשלה קרקעות שהיו בבעלות של ערבים, שלא כהפקעות הנרחבות שנעשו לאחר קום המדינה. מדיניות הממשלה בנושא הקרקעות השפיעה רבות על החברה הערבית, אשר רואה בקרקע משאב כלכלי מרכזי וגם סמל זהות ערכי. מדיניות הממשלה השפיעה גם על המרחב של הערבים ועל הטריטוריה שלהם, שהלכה והצטמצמה תוך הדרתם מהמרחב הציבורי. אין תַּמָּה אפוא שסוגיית הקרקע הציתה את ההתמרדות האזרחית הראשונה של הערבים בישראל. בקיץ 1975, כאשר פורסם לראשונה כי בכוונת הממשלה להפקיע בגליל קרקעות לצורך "ייהודו", נחלצה רק"ח לפעולה מידית והקימה את "הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות", בעיקר כדי לנתב את התסיסה שהתעוררה בציבור הערבי לאפיקים של מחאה ממוסדת בפיקוחה של רק"ח.

בסוף פברואר 1976, משנתנה הממשלה פומבי להחלטה להפקיע שטח של כ-20,000 דונם לצורך "פיתוח הגליל לטובת תושביו היהודים והערבים", החליט הוועד הארצי להגנה על האדמות הערביות לקיים את "יום האדמה" ב-30 במארס 1976 כ"יום שביתה ומחאה באזורים הערבים של ישראל [...] כביטוי לזעם הכן המפעם בנפש בני עמנו כנגד המדיניות המכוונת לעקור אותנו מכל פיסת אדמה שבבעלותנו".¹⁸ ב"יום האדמה" באו לידי ביטוי סממנים של מרי אזרחי: שביתה כללית, הפגנות ותקריות אלימות בין מפגינים ערבים ובין כוחות המשטרה, משמר הגבול וצה"ל (בעיקר ביישובים סח'נין, עראבה ודיר חנא). בתקריות נהרגו שישה תושבים ערבים ונפצעו עשרות תושבים ערבים וכן שוטרים וחייילים.

17 לנדאו (הערה 16 לעיל), עמ' 78-79.

18 מצוטט אצל רכס (הערה 4 לעיל), עמ' 80.

הפקעת האדמות חלה בעת כתיבתו של "מסמך קניג" שהכין ישראל קניג, אשר כיהן במשך 26 שנה בתפקיד הממונה על מחוז הצפון במשרד הפנים. המסמך התפרסם בעיתון "על המשמר" בשנת 1976 וכלל תכנית להפקעת אדמות בבעלות ערבים ולישנו המאזן הדמוגרפי בגליל כדי לייחדו. תוכנו של המסמך הודלף לעיתונות ועורר סערה גדולה. הוא ביטא את עמדתם של חלק ממעצבי המדיניות אף שבני האוכלוסייה הערבית ביקשו להשתלב במרקם החיים במדינה באותה תקופה.^{19, 20}

◀ נקודת המפנה בדפוסי המאבק

יציאתה של האוכלוסייה הערבית נגד הממשלה וארגון "יום האדמה" היו נקודת מפנה ביחסי המיעוט והרוב. היה זה ביטוי רב-עוצמה לתהליך ה"פוליטיזציה" של הערבים בישראל.²¹ ככל שגברה מעורבותם הפוליטית, הם אימצו גם נורמות מאבק הנהוגות במדינה, ובכללן הקמת ועדי פעולה ועריכת כינוסים, עצרות, הפגנות ושבתות. נולדו דפוסי מאבק חדשים של אקטיביזם פוליטי, שהושתת על מאבק למען שוויון זכויות אזרחיות ועל נכונות לעימות עם רשויות הממשלה. דפוסי המאבק שנקטו הערבים היו במסגרת החוק, הם פעלו להקמת גופי פעולה כלל-ארציים ככלי למאבק והקנו למאבק האזרחי צביון פוליטי-לאומי. האקטיביזם הפוליטי של האזרחים הערבים נשא אופי אזרחי ולאומי כאחד, תוך טשטוש הגבולות בין המאבק למען זכויות אזרחיות לבין זכויות לאומיות. בספרות המחקרית הנוגעת לאירועים הפוליטיים שבהם הייתה מעורבת האוכלוסייה האזרחית הערבית נזכרים המונחים "מאבק אזרחי", "מאבק לאומי" ו"פעילות לאומנית". הגבולות בין השלושה אינם חדים בשל מורכבותה של סוגיית הזהות ובגין האינטרסים הקבוצתיים במישורים השונים. מאבק אזרחי הוא פעולה פוליטית שנועדה לקדם את הזכויות האזרחיות של האזרחים הערבים במסגרת המשטר הקיים של מדינה יהודית ודמוקרטית; מאבק לאומי הוא פעולה לקידום זכויות הערבים תוך שינוי אופייה של המדינה ותוך מאבק למען זכויות העם הפלסטיני

19 ראו Yitzhak Reiter, *National Minority, Regional Majority: Palestinian Arabs versus Jews in Israel*, New York: Syracuse University Press, 2009, pp. 45-50.

20 הערת העורך: המשפט האחרון בפסקה זו לא נכלל במהדורה הראשונה.

21 Sammy Smooha, *The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel*, Haifa: University of Haifa, 1980, pp. 199-207.

למדינה עצמאית בגבולות 1967; פעילות לאומנית היא פעילות שאיננה מכירה בלגיטימיות של מדינת ישראל ומזדהה עם פעילות אלימה נגד ישראל מצד גורמים ערביים שאינם ישראלים.

העיונות שפרץ ב"יום האדמה" בין האזרחים הערבים לבין השלטון שילב בתוכו את המרכיב האזרחי ואת המרכיב הלאומי. תנועת המחאה ניזונה ממשבר האמון בין המיעוט הערבי לבין הממשלה ומן העובדה שהתכנית הממשלתית הוצגה ככלי לייחוד הגליל. האוכלוסייה הערבית פקפקה בכנות ההצהרות של פקידי הממשלה בדבר הרווחה העתידה לצמוח ליישוב הערבי בזכות הגשמת התכנית לפיתוח הגליל וטענה שגם בעבר פוזרו הבטחות דומות, אך הן כמעט לא קוימו. שורשי המחאה ניזונו מתחושה של הפליה ושל חתירה לשוויון אזרחי ואף לבשו צביון של מאבק לאומי. הכוונה להפקיע קרקע בבעלות ערבים עוררה פרץ של רגשות משום שהיא נגעה בציפור נפשם של הערבים בישראל. היא עוררה זיכרונות עגומים של ההפקעות הנרחבות משנות החמישים והשישים. על כך יש להוסיף את חשיבותה המעשית של הקרקע מבחינת האזרחים הערבים כמקום מגורים וכמקור פרנסה. השיח הערבי התמקד בהפקעת הקרקעות כאם כל חטאת וכמקור עיקרי להיעדר פיתוח הולם של היישובים הערביים. ההיבט הלאומי בא לידי ביטוי בזיקה שהתהוותה בין הערבים בתוך מדינת ישראל לבין הפלסטינים בשטחים ואש"ף באירועי "יום האדמה". אש"ף קרא לשביתת מסחר במזרח ירושלים ואימץ את "יום האדמה" בלוח השנה הלאומי שלו. הערבים בישראל אימצו את דפוסי המחאה של הפלסטינים בשטחים - חסימת כבישים ויידוי אבנים ובקבוקי תבערה על כוחות הביטחון.

בעקבות "יום האדמה" החל להתפתח בחברה הערבית שיח ציבורי ובו הועלתה שאלת ההכרה במיעוט הערבי בישראל כמיעוט לאומי, תביעה ששלטונות ישראל דחו אז בכל תוקף. הציבור היהודי שהושפע מהתקשורת הממוסדת היה מזועזע ממה שנתפס כגילויי מרי של האזרחים הערבים וראה בהתנהגותם הפוליטית האלימה מעין "כפיות טובה" לנוכח זכויות האזרח שהעניקה להם המדינה. הממשלה (בראשותו של יצחק רבין בכהונתו הראשונה) קיבלה החלטה לשלב את הערבים בכל תחומי החיים האזרחיים במדינה כמיעוט דתי ותרבותי ובאופן מעשי לקלוט 120 משכילים ערבים בשירות המדינה (החלטה שלא יושמה).²²

3. חזרה לחיק העם הפלסטיני והעולם הערבי

לאחר "יום האדמה" החלה התנועה הלאומית הפלסטינית, המיוצגת על ידי אש"ף, להפנות תשומת לב רבה יותר לערבים בישראל. אש"ף סייע במיסוד תנועת המחאה שהחלה להתפתח בקרב הערבים בישראל ועשה זאת באמצעות הזרמת כספים לקרנות ולמוסדות ציבוריים בחו"ל. בעיתונות הפלסטינית החלה להתפתח רטוריקה בשבחם של הערבים בישראל, והיא לוותה בביטויים לאומיים כמו "ההיאחזות באדמה" ו"ההישארות במולדת". דברי שבח אלה חיזקו את ההערכה העצמית של הערבים בישראל.

במאסר 1979 נחתם הסכם השלום בין ישראל לבין מצרים. ההסכם לא קידם את תביעת הפלסטינים למדינה משלהם ולכן הסתייגה הנהגת מפלגת חד"ש מהקשר עם מצרים. אף על פי כן, אזרחים ערבים ניצלו את ההזדמנות שנקרתה להם לבקר במצרים ולחדש קשרים עם העולם הערבי. נוסף על כך, משנת 1978 התאפשר למוסלמים אזרחי ישראל לעלות לרגל למכה והייתה לכך השפעה על חיזוק זהותם הכלל-מוסלמית והכלל-ערבית.

תגובת הערבים בישראל למלחמה בלבנון בקיץ 1982 הייתה ביטוי נוסף לשינוי שחל בדפוסי התנהגותם הפוליטית. המערכה נגד אש"ף והפגיעות באוכלוסייה הפלסטינית בלבנון הותירו משקע כבד ומעיק באוכלוסייה הערבית בישראל. בעקבות הטבח במחנות הפליטים צברא ושתילא הכריז הוועד הארצי של הרשויות הערביות על שביתה כללית, על ביטול חגיגות עיד אל-אד'חא (חג הקרבן), על עריכת תהלוכות אבל ועל תפילות אשכבה במסגדים. השביתה ב-22 בספטמבר 1982 הפכה להפגנה אלימה ובגליל נרשמו עשרות אירועים של הפרות סדר והתנגשויות בין מפגינים ערבים לבין כוחות הביטחון.

רק"ח אמנם מילאה תפקיד מרכזי בארגון המחאה הציבורית, אך גם כוחות פוליטיים חדשים בלטו בהצטרפותם למערכה, למשל הרשימה המתקדמת לשלום, שהחלה לערער על ההגמוניה של רק"ח (על הרשימה המתקדמת לשלום ראו פרק 8).

מלחמת לבנון הראשונה השפיעה על תחושת ההשתייכות הדתית-עדתית של הערבים אזרחי ישראל. כתוצאה מהמלחמה חידשו חלק מהם את הקשרים עם בני משפחותיהם שבדרום לבנון, נוצרים ודרוזים בעיקר. הדרוזים, למשל, יכלו

לא רק לצאת למפגשים משפחתיים עם קרוביהם בדרום לבנון, אלא גם לבקר
באתרים בעלי משמעות מהבחירה הדתית.²³

בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים צמחה התנועה האסלאמית בישראל.
בתחילה הייתה זו תנועת מחאה חברתית, אך עד מהרה היא הפכה לגורם פוליטי
רב-השפעה בחברה הערבית בישראל. באידאולוגיה של התנועה ובעמדותיה
ביחס למדינה חלה טלטלה, ובשנת 1996 היא התפצלה לשתי תנועות: התנועה
האסלאמית הצפונית שואפת לבידול עצמי, ואילו התנועה האסלאמית הדרומית
דוגלת בהשתתפות במערכת הפוליטית ומיוצגת בכנסת. התנועה האסלאמית על
שני פלגיה תרמה לחיזוק המרכיב הלאומי והדתי בזהותם של הערבים בישראל.²⁴

4. האינתיפאדה הראשונה (1987) והשפעותיה

בדצמבר 1987 פרצה התקוממות עממית ספונטנית למדי של הפלסטינים בשטחים
נגד הממשל הישראלי. היא נודעה בשם "האינתיפאדה הראשונה" ונמשכה שש
שנים בקירוב. האינתיפאדה לבשה צורה של פעולות אלימות מצד פלסטינים,
בעיקר בנשק קר, ופעולות של מרי אזרחי, וצה"ל פעל לדכאן. הערבים בישראל
הביעו הזדהות רגשית עם המתקוממים, אולם הנהגתם ניתבה הזדהות זו לאפיקים
הומניטריים ולהבעת סולידריות ומנעה גלישה המונית של מעשי אלימות אל
תחומי הקו הירוק. למרות זאת, היו פעולות אלימות אחדות של ערבים אזרחי
ישראל שנעשו מתוך רצון להשתתף בהתקוממות של הפלסטינים שמעבר לקו
הירוק ולסייע להצלחתה.

◀ השפעות בזירה הפוליטית

השפעותיה של האינתיפאדה ניכרו היטב במפלגות ובזרמים הפוליטיים הפעילים
בקרבת האוכלוסייה הערבית. הזדהות עם מאבקם של תושבי השטחים, גילויי
הסולידריות המילולית והבלטת הנאמנות הפלסטינית במישור הרעיוני היו קו עקבי
בעמדותיה של רק"ח, אולם בד בבד התנגדה המפלגה למנהג של הנפת דגלי
אש"ף שפשט ברבים מיישובי הגליל והמשולש. היא אף שללה באופן עקרוני את
תביעתה של תנועת "בני הכפר", הנתפסת כרדיקלית, להענקת דפוסי המאבק

23 אורי שטנדל, **ערביי ישראל**, ירושלים: אקדמון, 1992, עמ' 309-310.

24 הערת העורך: שתי הפסקאות האחרונות בתת-פרק זה לא נכללו במהדורה הראשונה.

מהשטחים לתחומי הקו הירוק, גם עולמה של הרשימה המתקדמת לשלום (רמ"ל) התמלא בתוכן ההתקוממות וחברי הכנסת ופעילי התנועה הרבו בביקורי הזדהות בשטחים. בדומה לרק"ח, גם רמ"ל התנגדה להעתקת דפוס המאבק מהשטחים לישראל. עם זאת, יודגש שהמפלגות העיקריות שהאזרחים הערבים הצביעו בעבורן הוסיפו לדגול בפתרון של שתי מדינות, מתוך מחשבה שהפתרון הלאומי של הפלסטינים אינו כולל אותם.

האינתיפאדה טבעה חותם עמוק גם בחברים הערבים במפלגת העבודה. היא הייתה אחת הסיבות לכך שחבר הכנסת עבד אל-והאב דראושה פרש מסיעת המערך בינואר 1988 והקים את המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע). בבחירות לכנסת השתיים-עשרה (בנובמבר 1988) עברה מד"ע את אחוז החסימה והייתה בכך למפלגה הערבית הראשונה שהיה לה ייצוג בכנסת. במקביל חלה ירידה בתמיכה ברשימה המתקדמת לשלום מצד האזרחים הערבים, אולם רוב הקולות שתמכו במד"ע היו ככל הנראה קולות שבעבר ניתנו למפלגת העבודה (בעיקר קולות של הבדווים בדרום הארץ). העובדות הללו מעידות על התחזקות הזהות הערבית-פלסטינית של הערבים בישראל על חשבון זהותם הישראלית מהבחינה הפוליטית והלאומית, והאינתיפאדה הייתה אחד הגורמים להתחזקות זו.²⁵

היזומה המדינית שנקט אש"ף בשלהי 1988 בדמות "הכרזת העצמאות" במושב התשעה-עשר של המועצה הלאומית הפלסטינית (מל"פ) וההודעה על "הקמת מדינת פלסטין" התקבלו בקורת רוח בציבור הערבי בישראל. תחושת הסיפוק ברק"ח, ברמ"ל ובמד"ע נבעה מההתייחסות המפורשת של דיוני המל"פ לתפקיד הלאומי של "פלסטינאי 1948" כאל גורם מלכד באחדות השורה של הפלסטינים בישראל, בשטחים ובפזורה הערבית. החלטות המל"פ חזרו על הקביעה שהערבים בישראל הם חלק בלתי נפרד מהעם הערבי הפלסטיני וכי אש"ף הוא הנציג הלגיטימי היחיד של כל הפלסטינים, ובכללם אלה המתגוררים בישראל גופא. קורת הרוח נבעה גם מן העובדה שהכרזת העצמאות משמעותה קבלת הפתרון של שתי מדינות, דבר אשר הקל על הערבים להשתלב בישראל בלא שיואשמו בבגידה בלאומיות הפלסטינית.

25 יצחק רייטר, "המפלגה הדמוקרטית הערבית ומקומה באוריינציה של ערביי ישראל", בתוך: יעקב לנדאו (עורך), **המגזר הערבי בישראל והבחירות לכנסת 1988**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1989, עמ' 73-76.

◀ סולידריות מוגבלת לאורך הקו הירוק

בקרבת החוקרים נטושה מחלוקת על השאלה אם הערבים בישראל השתתפו באינתיפאדה באופן פעיל ובאיזו מידה. למשל, בספרם "זהות חצויה" על הכפר ברטעה הנחלק בין שני צדי הקו הירוק (ממזרח לקו הירוק שוכן כפר פלסטיני השייך לגדה המערבית וממערבו שוכן כפר השייך למדינת ישראל), כתבו מחמד אמארה וסופיאן כבהא שהאינתיפאדה חיזקה את הקו הירוק, אולם המידע העובדתי מספר על הערצת גיבורי האינתיפאדה ועל הסתרת מבוקשים.²⁶ העלייה החדה במספר פעולות הטרור שביצעו ערבים ישראלים בשנים 1988-1989 (15-20 פעולות) לעומת שנת 1987 (שתי פעולות), העלייה במספר פעולות האלימות הפוליטית מ-69 בשנת 1987 ל-210 בשנת 1988 ו-133 מקרים של יידי אבנים על כלי רכב באותה שנה מעידים שהאינתיפאדה חצתה את הקו הירוק במידה מסוימת.²⁷ אירועים מסוג זה זכו לגינוי נמרץ מצד קשת רחבה של אנשי ציבור ונציגי מפלגות ערבים. אותם גורמים שבלמו את ההתארגנות החבלנית בשנות השישים והשבעים פעלו גם בשלהי שנות השמונים. האמונה של ערביי ישראל בכוח המאבק הפוליטי במסגרת החוק, ההכרה בחובת הנאמנות האזרחית והחשש מתגובת השלטון - כל אלה יחדיו שימשו בלם חוסם בפני הבחירה במאבק מיליטנטי ואלים. עאדל מנאע ומאג'ד אל-חאג', למשל, מסבירים כי הערבים בישראל לא היו מוכנים לסכן את הישגיהם בתחום האזרחי בישראל, ולפיכך עם האינתיפאדה הפלסטינית בשטחים הפכה הסולידריות שלהם להצהרתית וסמלית בלבד, בחסות ההנהגה הערבית בישראל, שהקפידה כי פעולות ההזדהות תהיינה במסגרת החוק.²⁸ יש לציין כי הנהגת האינתיפאדה בשטחים מצדה לא דרשה מהערבים בישראל יותר מהזדהות עם המאבק ומסיוע חומרי. בסיכומו של דבר, ככל שהתארכו שנות האינתיפאדה התחזק הקו הירוק כגבול פוליטי ברור בין הפלסטינים בשטחים לבין אחיהם בישראל, תוך הבלטת ההבדלים בין שתי הקבוצות בדבר כיווני הדרך לעתיד.

26 מחמד אמארה וסופיאן כבהא, **זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 1996.

27 ראו Reiter (הערה 19 לעיל), עמ' 141.

28 עאדל מנאע, "זהות במשבר: הערבים בישראל נוכח הסכם ישראל-אש"ף", בתוך: אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), **הפוליטיקה הערבית בישראל על פרשת דרכים**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 1995, עמ' 81-86; מאג'ד אל-חאג', "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של ריפריזה כפולה", בתוך: רות גביון ודפנה הקר (עורכות), **השטח היהודי-ערבי בישראל: מקראה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 26-27.

◀ השפעת האינתיפאדה על הציבור היהודי ועל יחסו לערבים

ההזדהות המילולית הפומבית שהביעו מנהיגים ערבים עם האינתיפאדה הראשונה נתפסה בעיני רבים בציבור היהודי כהזדהות עם מעשי טרור נגד ישראל ונגד אזרחיה היהודים. היו שחדלו להבחין בין הערבים אזרחי ישראל לבין הפלסטינים מעבר לקו הירוק וראו בהם אויב. למשל, לאחר שנחטף שוטר מג"ב בלוד בדצמבר 1992 (כפעולת טרור מצד גורמים פלסטיניים ממזרח לקו הירוק), צויר על קירות בחוצות לוד הססמאות "מוות לערבים". במישור הפוליטי החלו מנהיגים יהודים לשלול את הלגיטימיות של קולות ערביים שבאפשרותם לקבוע את ההכרעה בבחירות. שיעור היהודים שהשיבו בחיוב על השאלה אם לערבים זכות קיום במדינת ישראל עמד על 41.8% בלבד; 58.8% אמרו שהערבים הם סכנה לביטחון הלאומי של המדינה ו-60% הסכימו לאמירה שאי-אפשר לבטוח בערבים.²⁹

◀ מלחמת המפרץ הראשונה וועידת מדריד

במהלך מלחמת המפרץ הראשונה (בינואר 1991), כאשר שיגרה עיראק טילים לעבר ישראל, נשמעו ביטויי שמחה מעטים בלבד ביישובים הערביים. עם זאת, גם כאשר הביע מי מהאזרחים הערבים - על נציגיהם הפוליטיים - הערכה כלפי סדאם חוסיין נוכח עמידתו האיתנה אל מול ארצות המערב, ניכרה בקרב האוכלוסייה הערבית תחושה של שותפות גורל עם האוכלוסייה היהודית, ומפי מנהיגיה נשמעו קריאות רבות של תמיכה במדיניות ההבלגה הצבאית שבחרה ישראל לנקוט. לא זו בלבד, אלא שחברי כנסת ערבים במפלגות ציוניות (נוואף מצאלחה ממפלגת העבודה וחוסיין פארס ממפ"ם, למשל) אף צידדו בזכותה של ישראל להגן על עצמה, והוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות פרסם הודעת גינוי חריפה על הפגיעה באזרחים ישראלים.³⁰ גילוי דעת נוסף שפרסם אותו ועד קרא לכינוס ועידה בין-לאומית שתשכין שלום כולל במזרח התיכון.³¹ ועידה כזו אכן התכנסה כעבור תשעה חודשים: בסוף אוקטובר 1991 נערכה ועידת מדריד לשלום והיא זכתה לאהדה רבה מצד גורמים מרכזיים

29 ראו Reiter (הערה 19 לעיל), עמ' 147.

30 שרה אוסצקי-לזר ואסעד גאנם, **הערבים בישראל בצל המלחמה במפרץ**, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים, 1991, עמ' 4-8.

31 שם, עמ' 9.

בקרב האזרחים הערבים בישראל.³² כמה אישים ערבים ישראלים באו למדריד כדי לסייע למשלחת הפלסטינית וכדי לדאוג לאינטרסים של הערבים בישראל. עם זאת, בצד תחושת הסולידריות עם הפלסטינים, הבינו ראשי הציבור הערבי בישראל כי אש"ף איננו מעוניין לייצג את תביעותיהם מחשש שיהיו לנטל בבואם לשכנע את ישראל להסכים להקמת מדינה פלסטינית עצמאית לצדה.³³ הבנה זו הייתה המניע לשינוי האסטרטגיה הפוליטית של הנהגת הערבים בישראל, והם פנו להתמקד במאבק עם מוסדות המדינה למימוש האינטרסים שלהם.

32 שרה אוסצקי-לזר וריאד כבהא, ועידת מדריד בעיני העיתונות הערבית בישראל, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים, 1991, עמ' 7-2.

33 יצחק רייטר וראובן אהרונ, עולמם הפוליטי של ערביי ישראל, בית-ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1992, עמ' 36.

ד. התקופה השלישית: 1993–2000

1. השפעותיו של תהליך השלום

◀ התכנסות פנימה

לתהליך השלום היו השפעות מנוגדות על הנטיות הפוליטיות של הערבים בישראל. הכרת ישראל באש"ף ובזכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני וכן הקמת הרשות הפלסטינית בשטחים בשנת 1994 ביטאו הגשמה חלקית או מלאה של המצע הלאומי-פלסטיני של הערבים בישראל כפי שגובש בשנות השבעים והשמונים. הרשות הפלסטינית אמנם שמרה על הקשר עם הערבים בישראל אך הצניעה אותו, בין היתר משום שניסתה למנוע את הרושם ששאלת "ערביי 48" היא חלק אינטגרלי מהמשא ומתן לשלום. ההנהגה הפלסטינית בשטחים המשיכה אפוא ללכת בקו המסורתי של התעלמות מהאוכלוסייה הערבית.

עקב כך נחלשה זיקת הפלסטיניזציה בין ערביי ישראל לערביי השטחים. השיח הפוליטי והלאומי של הערבים בישראל כמעט לא עסק בזיקת הגומלין בינם לבין הרשות הפלסטינית או במדינה הפלסטינית העתידית. ההנהגה הערבית בישראל הסיקה שהפתרון האמיתי למאוייה הלאומיים אינו טמון בשטחי הרשות ובהנהגת אש"ף. הכרה זו סימנה את תחילתו של תהליך חדש של "התכנסות פנימה" – הפניית המשאבים הלאומיים של האוכלוסייה הערבית אל לבה של מדינת ישראל. מעתה התמקדו בני האוכלוסייה הערבית בבחינת מעמדם האזרחי והלאומי בתוך המדינה.

תהליך השלום בשלבי הראשונים הקל על הפנמת ה"ישראליות". הכרת ישראל באש"ף הקהתה את הניגוד המובנה בין ישראליות לבין פלסטיניות. מבחינתם של רבים מהערבים בישראל לא היה עוד בזהותם הפלסטינית משום ביטוי אוטומטי לאי־נאמנות או לאי־הזדהות עם המדינה. אחד הביטויים המרכזיים לחיזוק היסוד הישראלי בזהותם של הערבים בישראל הוא התעצמות מאבקם להגשמת שוויון זכויות. ציפיותיהם של הערבים גברו, מתוך הנחה כי עם התקרבות הסכסוך החיצוני אל פתרונו יהיה אפשר לטפל ביתר שאת בבעיות הפנימיות ובראשן שאלת השוויון. לראשונה מאז 1948 נתפס השלום שבאופק כגורם הצופן סיכוי ממשי לחיסול הפלייתם של הערבים ולהענקת זכויות מלאות כאזרחי המדינה.

כך, בתקופה שלאחר חתימת הסכמי אוסלו ניכרה נטייה בולטת מצד הערבים להשתלב בחברה הישראלית משום שהרגישו כי הבעיה הפלסטינית נפתרה וכי הם יכולים להשתלב בכל התחומים ללא הרגשת אשם או בגידה. הדבר ניכר ביותר בפעילותם התרבותית והחברתית של הערבים ואפילו בהשתתפותם בחגיגות יום העצמאות ובהנפת דגלי ישראל על המכוניות.

בשיח האקדמי והציבורי שהתפתח אחרי חתימת הסכמי אוסלו היה גם תסריט אחר: ישראל שתוותר על שטחים ותפנה התנחלויות למען השלום תשאף לחזק את הפן הלאומי היהודי והציוני שלה ותמאן להרחיב את הזכויות הקיבוציות למיעוט הערבי. היעדר התקדמות מוחשית בכל הנוגע לשוויון האזרחי של האזרחים הערבים בתנאים של שלום יקצין את ניכורם כלפי המדינה ומוסדותיה.^{34, 35}

◀ פריפריה כפולה

ככל שנקפו השנים מאז החל תהליך השלום התעצמה ההערכה כי הערבים בישראל נקלעו - כהגדרתו של מאג'ד אל-חאג' - למצב של "פריפריה כפולה": מחד גיסא התחוויר כי הפתרון לדילמה הלאומית של המיעוט הערבי אינו טמון ברשות הפלסטינית, שכן הרשות המשיכה להתעלם מהערבים בישראל כגורם בהסדר הקבע וכל מעייניה היו נתונים למימוש מטרותיה העל של הקמת מדינה פלסטינית; מאידך גיסא התחזקה ההכרה כי שילוב הערבים במערכת החיים הישראלית תוך הגשמת עקרון השוויון כרוך בקושי רב ולמעשה מוטל בספק.³⁶ המציאות בישראל לא האירה פנים: המבנה האתנו־לאומי של המדינה וההעדפה המובהקת של הרוב היהודי הולידו מדיניות של הפליה מובנית של האזרח הערבי והעמיקו את הפערים בין יהודים לבין ערבים. במישור הכלכלי החריפו האבטלה והעוני בקרב האוכלוסייה הערבית. הממשלה לא פיתחה תשתית תעסוקה ביישובים הערביים, לא ננקט מאמץ ממשי לפתור את בעיית התעסוקה של האקדמאים הערבים וגם בתחום הקרקעות שרר קיפאון. התעלמות הממשלה

34 עמירם גונן וראסם ח'מאסי, **הערבים בישראל בעקבות כינון השלום**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, נובמבר 1993.

35 הערת העורך: שתי הפסקאות האחרונות בתת־פרק זה לא נכללו במהדורה הראשונה.

36 אל־חאג' (הערה 28 לעיל), עמ' 13-34; ראו גם As'ad Ghanem, *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948-2000: A Political Study*, New York: State University of New York Press, 2001, Chapter 8.

מצורכי האוכלוסייה הערבית לא זו בלבד שהגבירה את קשיי הקיום שלה, היא אף נטעה בקרבה תחושה של הדרה וזרות.

תחושת הניכור והדחייה מצאה ביטוי מוחשי ונוקב גם במישור הפוליטי. חברי הכנסת הערבים ומפלגותיהם נדחו באורח קבע על ידי מרכיבי הקואליציות הממשלתיות מימין ואף משמאל. התהליך המדיני מאז ראשית שנות התשעים צפן בחובו פן נוסף של דחייה מצד הרוב היהודי: ככל שקרב רגע ההכרעה – באמצעות הצבעה בכנסת או באמצעות משאל עם – בסוגיות שנויות במחלוקת כמו עתיד ההתנחלויות בגדה המערבית וביהודה ושומרון, הקמת מדינה פלסטינית, נסיגה מהגולן וגורל ירושלים, גברו הקולות, בעיקר בחוגי הימין, שקראו לדעה-לגיטימציה של הקול הערבי. תהליך זה נבע מהיחלשות עקבית של השמאל בציבור היהודי מאז המהפך הפוליטי משנת 1977, כאשר מפלגות השמאל נזקקו לתמיכת הציבור הערבי במערכות הבחירות של שנות השמונים והתשעים.³⁷

◀ לוקליזציה של המאבק הלאומי

בד בבד הולילו ההתפתחויות של תהליך השלום לחיזוק ניכר של היסוד הפלסטיני-לאומי בזהותם של הערבים. החל עידן חדש של התעוררות לאומית בעל קווי אופי ייחודיים משלו. הקמת הרשות הפלסטינית, העובדה שהעם הפלסטיני בגדה המערבית וברצועת עזה זכה להכרה ולהגדרה עצמית ושהחל תהליך של בניית מוסדות לאומיים – כל אלה הולידו בתחילה תחושת נחיתות לאומית בקרב הערבים בישראל ביחס לאחיהם ברשות הפלסטינית, ובעקבותיה התחולל משבר אידאולוגי שעורר את הצורך לבחון מחדש את מעמדם הלאומי בהשוואה למעמד של אחיהם בפזורה הפלסטינית ובישראל גופא.

הזיקה המסורתית בין "ישראליות" ל"פלסטיניות" נהפכה על פיה ונולדה מגמה חדשה שניתן להגדירה כ"לוקליזציה של המאבק הלאומי", קרי: הקניית תוכן לאומי-ערבי-פלסטיני למהות הישראלית של זהות. בהדרגה הלכה והתגבשה סינתזה ייחודית בין מרכיבים מסוימים של תהליך הישראליות ובין מרכיבים אחרים של תהליך הפלסטיניות: לישראליות של הערבים בישראל נוצק תוכן פלסטיני-לאומי ובה בעת נוצק תוכן ישראלי לפלסטיניות. המגמה הזו הושפעה

מההבנה שהגיעו אליה האזרחים הערבים, שאש"ף אינו משתף את הערבים אזרחי ישראל במשא ומתן המדיני עם ישראל ואינו דואג לזכויותיהם במישורים השונים: פיתוח כלכלי של היישובים הערביים, שאלת הקרקעות שהופקעו, הבעלות על נכסי ההקדש המוסלמי (וקף), שאלת הפליטים הפנימיים ועוד. לפיכך הם חשו צורך לייסד לעצמם מוסדות וכלים אשר ישמשו אותם במאבק עצמאי בשוליות ובהדרה.³⁸

ניצנים ראשונים של תהליך הלוקליזציה ניכרו עוד ביוני 1987, כאשר ההנהגה הערבית הכריזה לראשונה על שביתה כללית ששמה "יום השוויון" בלא להזכיר את התהליך המדיני שבדרך כלל היה חלק מהססמה "שלום ושוויון" שביטאה את סדר היום הפוליטי של הציבור הערבי.

◀ הניגוד בין "מדינה יהודית" לבין "מדינה דמוקרטית"

ההכרה כי השגת שוויון רחוקה ממימוש חידדה בעיני הערבים את המתח, את הסתירה ואת הניגוד המובנה בין אופייה של מדינת ישראל כמדינת העם היהודי לבין אופייה כדמוקרטיה ליברלית המחויבת לשוויון כל אזרחיה, כפי שנקבע בהכרזת העצמאות. חוקרים באקדמיה בצד פוליטיקאים מכל קצות הקשת החלו לערער על תקפות המודל של "מדינה יהודית ודמוקרטית" תוך הבלטת חולשתו המובנית, על פי השקפתם. דוברים ערבים העלו בחרפות את הדילמה: כיצד יכול האזרח הערבי לחוש שווה ולהזדהות עם מדינה שדגלה, המנונה ושאר סמליה הם יהודיים, שתכניה וזהותה העתידית מושתתים על השקפה יהודית אתנית ולא על השקפה ישראלית המבוססת על אזרחות שווה כמו בצרפת ובמדינות אחרות?

אחמד סעדי, למשל, גרס כי "ישראל מוגדרת כמדינתו של העם היהודי. היא הוקמה על ידי התנועה הציונית כדי להשיג יעדים ציוניים [...] יעדים אלה לא רק שלא כוללים את הפלסטינים - הם באים על חשבונם כיחידים או כמיעוט לאומי".³⁹ התנגדותם הגוברת של פעילים ערבים להגדרת המדינה החרפה כאשר בכנסת ובמכוני מחקר ישראליים נעשו ניסיונות לנסח חוקה למדינת

38 אלי רכס, "הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי", המזרח החדש, מ"ג (תשס"ב), עמ' 276, 294-298.

39 אחמד סעדי, "תרבות כמימד של התנהגות פוליטית: הפלסטינים אזרחי ישראל", תיאוריה וביקורת, 10 (1997), עמ' 197, מצוטט אצל רכס (הערה 38 לעיל), עמ' 283.

ישראל שתקבע את הגדרת המדינה ככזו. הדוברים הערבים טענו כי בתחומים מרכזיים כמו חוקי ההגירה, מדיניות הקרקע וההתיישבות, מוסדות ושירותי דת, ייצוג במרחב הציבורי, בסמלי המדינה וביעדיה האזרחיים – בכל אלה הם מופלים לרעה מתוקף הגדרת ישראל כמדינה יהודית, ובגין הגדרה זו עוברת רוח ההפליה של הערבים לכל תחומי הפעילות.⁴⁰ אנשי אקדמיה יהודים וציונים השיבו שניתן לראות בסתירה בין שני ערכי המדינה מתח שאפשר לצמצמו ולהשאירו רק בשניים-שלושה תחומים הכרחיים להבטחת אופייה היהודי של המדינה, ושבהם לא נגרם לאזרחים הערבים נזק ממשי: דומיננטיות של היהודים בתרבות הציבורית של המדינה ובסמליה וחוק השבות.⁴¹

◀ ישראל וליציצה והשתלבות

לצד התהליכים הפוליטיים שהוזכרו לעיל חל באוכלוסייה הערבית גם תהליך יסודי של ישראל וליציצה שעיקרו הפנמת העובדה שגם בעתיד הנראה לעין הם יהיו אזרחים ישראלים. התהליכים הכלכליים המעמיקים את השתתפות הערבים במשק המדינה מאיצים אף הם מגמה זו. סמי סמוחה מגדיר את המשמעות הפוליטית של תהליך זה כ"הסתגלות הדדית" שמשמעה היעדר סכסוכים אלימים והמשך יציבות המשטר הישראלי ביחסי הפנים בין יהודים לבין ערבים.⁴²

תהליך זה בא לידי ביטוי בכך שהאזרחים הערבים, ובכלל זה גופי ההנהגה וארגוני החברה האזרחית הערביים, מתמקדים בשני העשורים האחרונים בתביעה לשוויון ולשיתוף בניהול המרחב הציבורי. הם רואים את עצמם כאזרחי המדינה אף שהגדרתה כ"יהודית" (ודמוקרטית) איננה מקובלת עליהם, ואף שהם מבינים כי הרוב היהודי מתבצר בתביעתו לדומיננטיות ואולי אף להגמוניה תרבותית במרחב הציבורי של המדינה.

40 Usama Halabi, "The Impact of the Jewishness of the State of Israel on the Status and Rights of the Arab Citizens in Israel", in Nur Massalha (ed.), *The Palestinians in Israel: Is Israel the State of All its Citizens and "Absentees?"*, Haifa: The Galilee Center for Social Research, 1992, pp. 7-33.

41 רות גביון, **ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים**, ירושלים: מכון ון ליר, 1999; יצחק רייטר, "בין מדינה יהודית למדינה של תושביה: מעמד הערבים בישראל בעידן השלום", **המזרח החדש**, ל"ז (1995), עמ' 45-60.

42 סמי סמוחה, **מדד יחסי יהודים-ערבים 2010**.

2. מודלים חלופיים בשיח על אופי המדינה ועל מעמד המיעוט הערבי בתוכה

◀ מדינת כל אזרחיה

השיח בדבר אופייה הרצוי של מדינת ישראל הוליד רעיונות שונים לפתרון שייתן מענה וביטוי לצרכים הלאומיים של המיעוט הערבי ולניגוד המובנה בין צביונה היהודי לבין צביונה הדמוקרטית. התביעה לבטל את אופייה היהודי-ציוני של ישראל ולכונן תחתיה את "מדינת כל אזרחיה" זכתה לפופולריות רבה, והחל משנות התשעים היא נכללה במצעים של מרבית המפלגות הערביות. עם זאת, ההצעה נותרה בגדר ססמה כוללנית בלא לעורר עיון אקדמי או דיון פוליטי מעמיקים ובלא לבחון את המחיר הכרוך בהגשמתה.

◀ אוטונומיה

תהליך השלום שהחל בראשית שנות התשעים דרבן אינטלקטואלים וחוקרים ערבים לפתח כיווני מחשבה חדשים, ובין היתר דובר על אוטונומיה תרבותית, מוסדית ולאוומית. במחצית השנייה של שנות התשעים התמקד העיסוק הציבורי ברעיון האוטונומיה בשני כיוונים חלופיים: מאבק לאוטונומיה במישור התרבותי וקידום הקמתם של מוסדות קהילתיים עצמאיים. התביעה לאוטונומיה תרבותית נעשתה פופולרית בקרב חוגים פוליטיים-מפלגתיים ובקרב אנשי חינוך. לשם כך הוצגה התביעה להקים מנהל חינוכי ערבי עצמאי, אשר יפעל במסגרת משרד החינוך אך ייהנה מעצמאות מוחלטת בכל נושאי החינוך. בעלי הדבר הבליטו את חשיבותה של האוטונומיה בתחום החינוך כמכשיר לבניית הזהות התרבותית והלאומית של בני המיעוט הערבי. עזמי בשארה, מחלוצי רעיון האוטונומיה, הסביר כי על הערבים בישראל יהיה אפשר להחיל רק אוטונומיה פרסונלית ולא טריטוריאלית מאחר שהאזרחים הערבים מפוזרים בכל אזורי המדינה, כולל בערים המעורבות, ואינם נמצאים בריכוזי אוכלוסין ברצף טריטוריאלי.⁴³ הראשון שהעלה את הרעיון לחתן אוטונומיה לערבים בישראל במסגרת גאוגרפית-טריטוריאלית היה ד"ר סעיד זידאני.⁴⁴ אינטלקטואלים ערבים אחרים והרשימה המתקדמת לשלום לא תמכו

⁴³ יש הטוענים כי רעיונות כגון "אוטונומיה תרבותית" ו"מדינת כל אזרחיה" מקורם במחשבה הפוליטית של התנועה הלאומית המתקדמת (תל"מ), וכי תבוסתה של תל"מ בבחירות לכנסת והיעלמותה מן הזירה הפוליטית בישראל העניקו לעזמי בשארה ולאחרים הזדמנות לפתח את הרעיון.

⁴⁴ רייטר ואהרונ (הערה 33 לעיל), עמ' 33.

בדגם הזה והם נטו למודל של אוטונומיה תרבותית – היינו, מתן זכויות קיבוציות בתחום החינוך, התרבות, הדת והתקשורת, תוך הענקת שוויון אזרחי בתחומים אחרים. היו גם אינטלקטואלים יהודים שסברו שאוטונומיה תרבותית לערבים יכולה להיות פתרון סביר למצוקתם בלא לפגוע באופייה היהודי של המדינה.⁴⁵

◀ מוסדות לאומיים

פן אחר של רעיון האוטונומיה שזכה לפיתוח ולתנופה הוא הקמת מוסדות פוליטיים לאומיים הנפרדים מהמדינה והנאבקים נגד מדיניותה. התביעה להקמתם עלתה ביתר שאת בעקבות אירועי הדמים של אוקטובר 2000, שבמהלכם נהרגו 13 אזרחים ערבים בעימותים אלימים עם המשטרה. השבר העמוק ביחסים בין יהודים לבין ערבים והמשך מדיניות ההזנחה מצד הממשלה דרבנו פוליטיקאים, אנשי רוח ואינטלקטואלים ערבים לשוב ולפתח אפשרות זו. הוצע להפוך את ועדת המעקב העליונה לגוף נבחר, ובשנת 1999 אישר הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות תכנית אסטרטגית שהכין מרכז מוסאוא ולפיה יקים הוועד שמונה ועדות מקצועיות בעלות סמכויות ביצוע ותקציבים – מעין ממשלת המיעוט הערבי. התכנית לא מומשה בשל קשיים בגיוס כספים ובשל מחלוקות פנימיות.⁴⁶ בעקבות הדרת גלם הגורפת של מצביעים ערבים מן הבחירות לראשות הממשלה בפברואר 2001 (שיעור המצביעים מקרב בעלי זכות הבחירה הערבים עמד על 18% בלבד) התעצמה הקריאה לפתח ערוצים חלופיים לכנסת, כלומר ערוצים חוץ־פרלמנטריים, ועלתה הדרישה – בעיקר מצד אנשי תנועת "בני הכפר" ומפלגת בל"ד – להקים פרלמנט ערבי נפרד. לעומת זאת, המתנגדים לרעיון זה (בעיקר אנשי חד"ש) שללו את הקו הבדלני והזהירו כי בדלנות והסתגרות לאומית, המוצאת ביטוי בחתירה להקמת פרלמנט ערבי, משרתת את הימין היהודי הקיצוני ומספקת לשלטונות אמתלה להמשיך בהפליה ובקיפוח.

תנועה נוספת אשר הצעידה את רעיון המוסדות העצמאיים כברת דרך קדימה היא התנועה האסלאמית. הפלג הדוגמטי בראשות שיח' רא'אד צלאח הביע מאז ומעולם התנגדות נמרצת להשתתפות הערבים בכלל – ובני התנועה האסלאמית בפרט – בבחירות לכנסת. על פי תפיסת עולמו החברתית חתר הפלג הדוגמטי

45 סמי סמוחה, **אוטונומיה לערבים בישראל?** בית־ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1999.

46 ראו Reiter (הערה 19 לעיל), עמ' 187.

להקים תשתית חברתית חלופית של קהילה היכולה לספק את צרכיה בכוחות עצמה. לשם כך עליה להקים מוסדות אוטונומיים למחצה בתחומי הכלכלה, החינוך, הבריאות והשירותים (להרחבה ראו פרק 8).

◀ מדינה דו־לאומית

מאז שלהי שנות התשעים עלתה האפשרות של מדינה דו־לאומית כחלופה בת־יישום ליחסי מיעוט-רוב במדינת ישראל. המצדדים באפשרות זו (בעיקר אנשי בל"ד) גרסו כי הפתרון המסורתי של "שתי מדינות לשני עמים" (מבית מדרשה של רק"ח-חד"ש) הנו זמני, ובסופו של דבר אין מנוס מהמתכונת הדו־לאומית. ברוח זו פיתחו אינטלקטואלים ערבים מודלים מפורטים יותר. המודל שהציג נדים רוחאנא גרס שיש להחיל את הפתרון הדו־לאומי בתוך תחומי הקו הירוק. במסגרת זו יוענק מעמד תחיקתי שווה לשני העמים, יבוטל אופייה היהודי-ציוני של מדינת ישראל ויוקנה למדינה אופי דו־לשוני ורב־תרבותי.⁴⁷

אסעד גאנם, בפרק "הערבים הפלסטינים בישראל ויחסיהם עם המדינה" במסמך "החזון העתידי" (ראו להלן), הציע מודל אחר, ולפיו הפתרון הדו־לאומי יחול על כל שטחה של פלסטין המנדטורית ויתבסס על ארבעה עקרונות מנחים: (א) קואליציה רחבה המשלבת נציגים פוליטיים משני הצדדים; (ב) זכות וטו הדדית לגבי סוגיות מהותיות; (ג) ייצוג יחסי במוסדות פוליטיים ובגופים חברתיים וכלכליים; (ד) אוטונומיה לכל קבוצה בניהול ענייניה הפנימיים וכן הקמת מוסדות שלטון נפרדים ומשותפים כמו פרלמנטים, ממשלות וערכאות שיפוט.

על כך יש להוסיף כי התנועה האסלאמית לא פיתחה מודל משלה ואף לא נקטה עמדה רשמית כלשהי כלפי רעיון המדינה הדו־לאומית או האוטונומיה, פרט לתביעה שהוזכרה לעיל לפיתוח מוסדות עצמאיים. אשר לפעילים הערבים במפלגות הציוניות, כגון מפלגת העבודה או מרצ, הם לא פיתחו תפיסות פוליטיות עצמאיות משלהם אלא דבקו בתורות המדיניות של מפלגות האם שאליהן השתייכו.

◀ מיעוט לאומי בעל זכויות קיבוציות

השינוי שהתחולל בראייה העצמית של הערבים בישראל ניכר בדרך שבה הם נתפסים: תחת התפיסה הישנה שראתה בהם ציבור פרטים בלתי מגובש, מפורד ומפוצל על פי קווי אופי דתיים או עדתיים, קנתה לה אחיזה התפיסה הרואה בערבים קולקטיב לאומי בעל קווי ייחוד משלו – לשוניים, תרבותיים, היסטוריים ולאומיים.

כבר בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים העלתה רק"ח את ההגדרה "מיעוט לאומי". עם זאת, התביעה להעניק לערבים בישראל זכויות לאומיות כמיעוט לאומי נותרה אמורפית ומעורפלת גם בשנות התשעים, בלא לפרט מה נגזר מתביעה זו. ככל הנראה, ההנהגה הערבית בישראל לא מצאה לנכון לפתוח חזית מדינית-לאומית מקבילה בתוך תחומי הקו הירוק שמא יפגע הדבר באינטרס הפלסטיני הכללי בכך שיסיט את המוקד מהיעד העיקרי של סיום הכיבוש של ישראל בשטחים. אולם משבר הזהות הפנימי, תחושת השוליות וההתעוררות הלאומית בקרב הערבים בישראל יצקו תכנים מוחשיים הרבה יותר להגדרתם כמיעוט לאומי. הביטוי המעשי לתמורה היה התביעה להעניק לציבור הערבי בישראל לא רק זכויות אזרחיות שהוא ראוי להן על בסיס אינדיווידואלי, אלא גם זכויות קיבוציות או קבוצתיות שהוא זכאי להן כמיעוט לאומי.

התביעה להכרה קבוצתית, היונקת את הלגיטימיות שלה מן הקביעה שהערבים בישראל הם התושבים המקוריים של הארץ (ולפיכך הם מיעוט יליד, ויתרה מזו – מיעוט מולדת), נעשתה פופולרית במיוחד בשיח הפוליטי-לאומי בשנים האחרונות והציגה טיעון נגדי לתביעה של היהודים לארץ ישראל. מול הגישה הרואה בבני מיעוט קבוצה של מהגרים, הדגישו אישי ציבור ואנשי אקדמיה ערבים, דוגמת מוחמד דחלה ואמל ג'מאל, את האותנטיות של הערבים בישראל כילידים בעלי האדמה והארץ שהובסו במלחמה בעוד המהגרים הפכו לרוב משתלט, כפי שאירע במקומות אחרים בעולם (למשל, האבוריג'ינים באוסטרליה).⁴⁸

Amal Jamal, "On the Morality of Arab Collective Rights in Israel", *Adalah's* 48 Newsletter, Volume 12, April 2005: <http://www.old-adalah.org/newsletter/eng/apr05/ar2.pdf>; Seth J. Frantzman, Havatzelet Yahel, and Ruth Kark, "Contested Indigeneity: The Development of an Indigenous Discourse on the Bedouin of the Negev, Israel", *Israel Studies*, 17/1 (Spring 2012), pp. 78-104.

3. הפתיחה מחדש של "תיקי 1948"

◀ שאלת הקרקעות

המחסור בקרקעות הוחרף במידה רבה בעשור האחרון וגברה התכיפות להביא לידי פיתרון. מחדליה של הממשלה ואימתן מענה הולם מצד הרשויות נוכח המרירות והתסכול בשל הפקעות קרקעות ובשל הריסת בתים הולידו מגמה חדשה, המשקפת ניסיון לקעקע דפוסים הנוגעים לקרקעות כפי שנתקבעו ב-1948.

אפיק אחד שבו מתנקזת הפעילות הוא מערכת המשפט. גולת הכותרת בתחום זה היא הסרת הטאבו מעל זכותם של אזרחים ערבים לרכוש קרקע ביישובים יהודיים באמצעות פנייה לבג"צ ("תקדים קציר"). אפיק אחר התבטא ביוזמות חקיקה של חברי הכנסת הערבים, שביקשו לבטל את חוק קרן קיימת לישראל, את חוק קרן היסוד ואת חוק מעמדן של ההסתדרות הציונית ושל הסוכנות היהודית, משום שלדבריהם יש בחוקים אלה משום הפליית המיעוט הערבי בכל הקשור בשאלת הקרקעות וההתיישבות. אפיק פעולה אחר מתמקד בתביעה להחזרת האדמות שהופקעו בעבר לידי בעליהן, ובמקרים שבהם נעשו בקרקעות פעולות פיתוח בלתי הפיכות – לפצות את בעליהן על פי הערך הראלי והעכשווי של האדמות, כולל הצמדה מלאה למדד.⁴⁹

לעניין זה יש להזכיר את הסלמת המאבק להחזרת נכסי הווקף לידי העדה המוסלמית, מאבק שמנהלת התנועה האסלאמית בישראל. המוסלמים בישראל מערערים על חוקיות הפקעת נכסי הווקף ועל הפקדת ניהולם בידי האפטרופוס לנכסי נפקדים, שכן לידם שריר וקיים העיקרון שלפיו רק למוסלמים עצמם יש זכות לנהל את ענייניהם בתחום הדת, ובכלל זה רכוש הווקף (מסגדים, בתי קברות, מקומות קדושים ואדמות ווקף, בעיקר בערים המעורבות אך גם אדמות רחבות ידיים באזורים כפריים).⁵⁰

◀ שאלת "העקורים" או "הפליטים במולדתם"

ביטוי מרכזי נוסף למגמה של פתיחת "תיקי 1948" הוא ההחייאה של שאלת העקורים (סְוֵהֶאגְרוֹן) או "הפליטים במולדתם" (אֶל־לֶאגְ'אֵן פִּי וִטְנֶהֶם) – אותם פלסטינים אשר נעקרו מכפריהם המקוריים שננטשו או נהרסו בזמן מלחמת

49 רכס (הערה 38 לעיל), עמ' 294-295.

50 ראו יצחק רייטר, מקום מבטחו של אללה – פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011, עמ' 50-63.

1948 ואחריה, אך נותרו בתחום מדינת ישראל ונעשו לאזרחיה. מרבית העקורים הסתפחו ליישובים ערביים אחרים שנותרו על תלם, יישובים הסמוכים בדרך כלל ליישוביהם המקוריים. הם השתלבו בכפרים הקולטים מבחינה כלכלית אך לא תמיד מבחינה חברתית, והתביעה שהם מעלים לפתרון מצוקתם היא עקרונית ואזרחית ומתבססת על עקרון הצדק הקבוצתי. רגש ההשתייכות הנוסטלגי שטיפחו הפליטים הפנימיים התחזק והלך בקרב בני הדור השני והשלישי. לפי האומדן, מספר הפליטים הפנימיים בשנת 1949 עמד על 25,000 איש בקירוב. עורך־הדין וקים וקים, המזכיר והדובר של הוועד הארצי להגנה על זכויות העקורים בישראל, מעריך שכיום חיים במדינת ישראל בין 280,000 ל-300,000 אזרחים ערבים פלסטינים שהם "פליטים", כלשונם.⁵¹

התביעה להחזיר את העקורים אל כפרי האם שלהם עלתה ביתר שאת בראשית שנות התשעים, לאחר שהחלו הדיונים על זכויות הפליטים ועל השיבה במסגרת התהליך המדיני, אך מנגד התחוור להנהגת העקורים בישראל כי ישועתם לא תבוא מאש"ף. היחס החשדני כלפי אש"ף התעצם עד כדי צורך להדגיש כי כל הסכם בנושא העקורים והפליטים שייחתם עם הרשות הפלסטינית ויתכחש לזכותם של "פליטי הפנים" לחזור לצור מחצבתם, יהיה בטל מעיקרו.⁵²

"פליטי הפנים" (או "עקורי הפנים") בישראל החלו להתארגן בראשית שנות התשעים. בשנת 1992 נוסד "הוועד הארצי להגנה על זכויות העקורים בישראל" ובחסותו פעלו כ-30 ועדים מקומיים של תושבי כפרים נטושים. פעילויות הוועד כללו ארגון ביקורים לאתרי הכפרים הנטושים (במיוחד ביום העצמאות וביום הנכבה) וכן טיפוח אתרים או הריסות שנותרו בכפרים, ניקיון ושמירתם, בייחוד מסגדים, כנסיות ובתי קברות.⁵³

51 הלל כהן, הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948, ירושלים: מכון ון־ליר, 2000, עמ' 22; ריאיון עם וקים וקים, 17 בנובמבר 2011.

52 אלי רכס, "פתיחתם של תיקי 1948", בתוך: תמר יגנס (עורכת), מאניתיפאדה למלחמה: ציוני דרך בהווה הלאומית הפלסטינית, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב, 2003, עמ' 122.

53 רכס (הערה 38 לעיל), עמ' 295-297; ג'קי ח'ורי, "4.8 מיליון פליטים פלסטינים שואפים לשוב לביתם בישראל", הארץ, 16 במאי 2011.

◀ החייאת זיכרון הנכבה

אחד הביטויים המרשימים ביותר של "החזרה ל-1948" הוא החייאתו של הזיכרון הקיבוצי ההיסטורי של הנכבה - האסון של אבדן פלסטין במהלך מלחמת 1948. המגמה ניכרה החל משלהי שנות התשעים ומצאה את ביטוייה מאז בכמה מישרים: במישור הרגשי-לאומי, במישור העשייה הפוליטית-עממית ובמישור התיעודי-חינוכי.

במישור הרגשי-לאומי בלטו כמה מוטיבים: ראשית, נציגי ציבור ערבים טענו כי לא ניתן לחגוג או לציין את יום העצמאות, שכן המדינה לא קמה בעבור המיעוט הערבי אלא למען הרוב הציוני. שנית, זיכרון הנכבה אינו אירוע היסטורי שהסתיים ונסתם עליו הגולל; מדובר באסון שהשפעותיו ניכרות עד עצם היום הזה ושנפגעיו אינם רק הפליטים במחנות אלא גם המיעוט הערבי בישראל. שלישית, בהיעדר סימטריה לאומית בין היהודים והערבים, ניסו הערבים בישראל ליצור סימטריה ולהקנות לגיטימציה לעובדה ששנת 1948 מציינת לא רק מלחמת "עצמאות", "קוממיות" או "שחרור", אלא גם מפלה נוראה של הצד השני, ויש להכיר בה ובתוצאותיה. יתירה מזאת, מדינת ישראל נדרשת לקבל על עצמה את האחריות למלחמת 1948 ולתוצאותיה, ובכלל זה אחריות להפיכת חלק גדול מהפלסטינים לפליטים.⁵⁴ הגישה הסימטרית מצאה ביטוי תמציתי בססמה שנעשתה פופולרית במיוחד: **יום אֶסְתָּקְלָלֵכֶם - יום נִכְבַּתְנָא** ("יום עצמאותכם - יום אסוננו").

במישור העשייה הפוליטית-עממית התמקדה הפעילות בעריכת טקסי זיכרון בשני מועדים: ה' באייר (יום העצמאות הרשמי בישראל) ו-15 במאי, יום הקמת המדינה על פי הלוח הגרגוריאני, מועד שזכה לשם "יום הנכבה". עיקרם של טקסים אלה התבטא בעלייה לרגל לאתרים של כפרים נטושים או הרוסים והחייאת מורשת המקום. ההשתתפות בטקסי הנכבה הגיעה לשיאה בשנת 2001, בצל הרושם הקשה של אירועי אוקטובר 2000. כ-3000 איש צעדו בתהלוכת זיכרון מהכפר יפיע שליד נצרת לכפר הנטוש מעלול הסמוך לנהלל, ובידיהם כרזות הנושאות את שמות 418 הכפרים שנהרסו ב-1948.⁵⁵

54 כהן (הערה 51 לעיל), עמ' 145.

55 ראו למשל עודה בשאראת, "בדרכים: הליכה אל הכפר מעלול שבזיכרון ובדמיון", **הארץ**, 4 באפריל 2010.

במישור התיעודי-חינוכי חלה תנופה אדירה בפרסום ספרים ומונוגרפיות הבאים לתעד את העבר הלאומי של החברה הפלסטינית-ערבית בישראל ולהחיות את מורשתה. סוגה ספרותית אחרת היא איסוף עדויות מפליטי יישובים שחוו את טראומת הנטישה. העיתונות הערבית בישראל תרמה גם היא לשימור המורשת הגאוגרפית, ההיסטורית, החברתית, התרבותית והדתית של יישובים פלסטיניים בכלל ושל יישובים שנהרסו במהלך מלחמת 1948 בפרט והחלה לפרסם סקירות ממוקדות על יישובים ערביים ומדורים שבועיים שכותרתם "הכר את מולדתך" או "מזיכרונות המולדת".

המתח הגובר בין הרוב והמיעוט הלאומיים בישראל בשנות התשעים ובעיקר אחרי אירועי אוקטובר 2000 הציף את שיח הנרטיבים ההיסטוריים ההפוכים של מוסדות המדינה והרוב היהודי מצד אחד ושל האזרחים הערבים והנהגתם הפוליטית והאינטלקטואלית מצד שני. דוגמה לכך היא תכנית "100 מושגים בציונות, מורשת ודמוקרטיה" שיזמה שרת החינוך לימור לבנת (ממפלגת הליכוד) בשנת 2005, אשר התבססה על הנרטיב הציוני ובשל כך נדחתה על ידי הנהגת הציבור הערבי.⁵⁶ שני אינטלקטואלים ערבים הציעו תכניות לימוד חלופיות המחזקות את הנרטיב הערבי-פלסטיני של הנכבה ואת משמעותה והן נוסו בכמה מסגרות חינוכיות.⁵⁶ ביטוי פומבי חריף למלחמת הנרטיבים ניתן במסמך "החזון העתידי של הערבים בישראל" שפרסם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בדצמבר 2006 (ראו להלן).

ה. התקופה הרביעית: 2000 עד היום

אירועי אוקטובר 2000⁵⁷

◀ רקע

ברקע לפרוץ העימותים האלימים ב-1 באוקטובר 2000 נכללים גורמי עומק, אשר הצטברו על פני תקופה ארוכה והזינו אנטגוניזם של חלקים נכבדים במגזר הערבי כלפי המדינה ומוסדותיה, לצד גורמים מידיים, הקשורים באירועים אשר התרחשו בימים שקדמו לתחילת חודש אוקטובר. החיבור בין גורמי העומק לגורמים המידיים הזין את האירועים.

ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, היא "ועדת אור" (שנקראה כך על שם יו"ר הוועדה, השופט בדימוס תאודור אור), דנה בהרחבה בגורמים אלה בדו"ח רחב-היקף (כ-800 עמודים בשני כרכים) שהגישה ביום 1 בספטמבר 2003.

ועדת אור הוקמה מכוח החלטת הממשלה מיום 8 בנובמבר 2000 בדבר הקמת ועדת חקירה ממלכתית לבירור האירועים האלימים שהתרחשו באוקטובר 2000. המנדט שניתן לוועדה היה לחקור את השתלשלות האירועים ואת הגורמים שהובילו להתרחשותם.

ב-1 בספטמבר 2003 הגישה ועדת אור את מסקנותיה לאחר עבודת חקירה שנמשכה כמעט שלוש שנים. לצד מסקנות אישיות כלפי ראשי הדרג הפוליטי, כלפי אנשי המשטרה וכלפי מנהיגות הציבור הערבי, כולל הדו"ח כמה אמירות כלליות יותר על מדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל, על פעילותה של המשטרה בקרב האוכלוסייה הערבית ועל המנהיגות הערבית.⁵⁸

⁵⁷ השם המקובל להתנגשויות האלימות של אוקטובר 2000 בשיח הציבורי בישראל הוא "אירועי אוקטובר 2000". בשיח הערבי נפוץ השימוש במונח "אינתיפאדת אל-אקצא".

⁵⁸ ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, **דין וחשבון**, ירושלים, ספטמבר 2003, שני כרכים.

גוף נוסף שניתח את אירועי אוקטובר ואת הגורמים להתרחשותם הוא **עדאלה** - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, והוא פרסם דו"ח משלו בינואר 2003 (לפני פרסום דו"ח ועדת אור) בהיקף מצומצם יותר (כ-190 עמודים).⁵⁹

◀ הגורמים המידים לאירועי אוקטובר 2000: הניצוץ

בין הגורמים המידים שהציתו את אירועי אוקטובר 2000 היו עליית חבר הכנסת אז אריאל שרון לביקור במתחם הר הבית (**אל-חרם אל-שריף**) ב-28 בספטמבר 2000 והתגובות על כך במגזר הערבי; הפגנות מחאה שכללו גם ביטוי אלימות שהתחוללו למחרת באזור מסגד אל-אקצא במהלך תפילת יום השישי (29 בספטמבר) ובמהלך פיזורן בידי כוחות הביטחון נהרגו שבעה פלסטינים, וכן התנגשויות של תושבים פלסטינים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה עם כוחות הביטחון ביום 30 בספטמבר, אשר גם בהן נהרגו ונפצעו רבים. האירועים הללו התרחבו והשתלבו בהתקוממות האלימה של הפלסטינים נגד ישראל, שנודעה בשם "אינתיפאדת אל-אקצא" או "האינתיפאדה השנייה" בראשית ימיה.

המשטרה חששה מתוצאות כניסתו של שרון למתחם הר הבית. על פי דו"חות פנימיים של המשטרה, היה ידוע כי הפלסטינים מתנגדים לביקור הן משום תדמיתו השלילית של שרון בעיניהם כמי שאחראי באופן ישיר למותם של רבים מבני עמם והן משום רגישותו של אתר הביקור ומעמדו כמקום קדוש.

בין ההרגומים ביום 30 בספטמבר היה גם הילד מוחמד אדורה ממחנה הפליטים אל-בורייג' ברצועת עזה, שמותו הונח במצלמות טלוויזיה. לתמונות אלה, של ילד חסר אונים שנהרג בזרועות אביו חסר האונים אף הוא, אשר שודרו פעמים רבות, נודעה השפעה ניכרת ברחוב הערבי בימים 30 בספטמבר ו-1 באוקטובר. בעקבות האירועים בשלושת הימים האחרונים של חודש ספטמבר 2000 עלה הרף של התגובות ושל המסרים המסלימים במגזר הערבי.⁶⁰

⁵⁹ יש להעיר כי דו"ח מרכז עדאלה, כדברי מחברו עו"ד מואן דלאל, "אינו מתיימר לתאר ולנתח את כל אשר אירע באוקטובר" (מואן דלאל [עורך], **אוקטובר 2000: משפט ופוליטיקה בפני ועדת אור**, שפרעם: עדאלה, 2003, עמ' 1).

⁶⁰ דו"ח עדאלה מייחד חלק נרחב לתיאור השלכות ביקורו של שרון במתחם הר הבית וכן לביקורת על הביקור הן מבית (מצד מפלגות העבודה ומרצ ואף מצד גורמים בתוך המשטרה) והן מחוץ (מצד גורמים בין-לאומיים, דוגמת שרת החוץ של ארצות הברית באותה תקופה, מדלן אולברייט).

◀ גורמי העומק לאירועי אוקטובר 2000: הפליה, קיפוח היסטורי ומצוקה

שורה של גורמי עומק יצרו קרקע פורייה להתפרצותם של אירועי אוקטובר. ועדת אור דנה בדו"ח שלה בהפליה ובקיפוח מצד מוסדות המדינה כלפי הערבים בישראל, אשר הובילו לתחושת מצוקה קשה בקרבם: "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים. חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין ובהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטוי בדו"חות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים". גם דו"ח מרכז עדאלה דן בכך. להלן כמה דוגמאות בולטות:⁶¹ אי-שוויון בהקצאת קרקעות; הפליה בתקציבים; שיעור מועסקים קטן בשירות המדינה; עוני ואבטלה; תקופת הממשל הצבאי והשפעותיה; ותסכול בתחום הפוליטי.⁶²

◀ מנהיגות הציבור הערבי

ועדת אור דנה בדו"ח שלה במסרים המסלימים, כהגדרתה, שנשמעו מפי מנהיגי הציבור הערבי ותרמו לליבוי המהומות. מסרים אלה נשאו כמה מאפיינים:

1. מנהיגי הציבור הערבי מתחו קו מקשר בין האירועים בתחומי המדינה לבין המתרחש בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה באותו זמן. כך הוענק צביון מתסיס לעצם הגדרת האירועים בתוך המדינה כ"אינתיפאדה". גורם מתסיס נוסף היה הקביעה שהאירועים במתחם הר הבית (אל-חרם אל-שריף המכונה גם "אל-אקצא"), שבהם נהרגו שבעה פלסטינים, היו "טבח מתוכנן" אשר על הערבים בישראל לצאת ולמחות כנגדו. השופט תאודור אור, יו"ר ועדת החקירה, הבהיר כי לקביעה זו לא היה יסוד.

2. מנהיגים בולטים של הציבור הערבי חלקו שבחים לצעירים הערבים שהשתתפו באירועים האלימים, ובייחוד הדגישו את גבורתם והקרבנות של מי שהתעמתו עם כוחות הביטחון. ועדת אור דנה במסרים המסלימים מצד חברי הכנסת, ד"ר עזמי בשארה ועבד אל-מאלכ דהאמשה, וכן מצד שיח' רא'אד צלאח, ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, אשר בפעילותם ובמסריהם

61 דיון בדוגמאות אלה ייערך בפרקים הרלוונטיים.

62 הערת העורך: חלק זה נערך מחדש במהדורה הנוכחית.

ניכרה מגמה עקבית לעודד ולהמריץ התנגדות לגורמי הממסד אשר פעלו במסגרת תפקידם, לרבות התנגדות לפעולות המשטרה.

לפי דו"ח ועדת אור, ועדת המעקב העליונה של האוכלוסייה הערבית בישראל יזמה את השביתה הכללית ביום 1 באוקטובר. אף שהיה צפוי כי השביתה והתהלכות יהפכו להפרות סדר אלימות, לא נשמעה כל קריאה לשמירה על הסדר לקראת אותו יום. ועדת המעקב לא נקטה פעולה ממשית לריסון המהומות אלא רק ביום 3 באוקטובר, כאשר הודיעה על חזרה לשגרה במרבית היישובים. יו"ר ועדת המעקב דאז, שאוקי ח'טיב, טען בתגובה כי ועדת אור הייתה אמורה להתמקד בנושא ההרג ולא לחקור את נושא ההסתה. לדבריו, חקירת טענות בעניין ההסתה נועדה לפגוע במנהיגות הערבית ולהפוך את הקרבן לאשם. ח'טיב אף הדגיש כי אנשי המנהיגות הערבית הזהירו עוד לפני המהומות כי פיקוד מחוז הצפון של המשטרה מסית בפומבי נגד האזרחים הערבים.

דו"ח עדאלה אף הוא ביקש להפריך את הטענות בדבר הסתה מצדם של אנשי ההנהגה הערבית. נטען בו כי מכתבי האזהרה שנשלחו מטעם ועדת אור לח"כ ד"ר עזמי בשארה, לח"כ עבד אל-מאלכ דהאמשה ולשיח' רא'אד צלאח נסמכו על ראיות שאין להן אחיזה במציאות ולפיכך יש לבטלם.

אשר לשיח' רא'אד צלאח נקבע בדו"ח עדאלה, כי בניגוד לאשר נטען בדו"ח ועדת אור, לא היה במסרים שיצאו מפיו משום הסתה לשימוש באלימות כדרך להשגת "מטרות המגזר הערבי". שיח' צלאח, בהיותו מנהיג דתי, חברתי ופוליטי, אשר נפל בעצמו קרבן לאלימות השלטון, ייצג את כאבה ואת מחאתה של החברה הערבית בדרך הדוחה את הדיכוי הברוטלי מצד רשויות המדינה. הוא לא שיבח את האלימות אלא את העמידה האיתנה מול הכוח הברוטלי שנקטה המשטרה נגד המפגינים הערבים. שיח' צלאח עצמו, בעדותו בפני ועדת אור, דחה בכל תוקף את האשמה שהתנועה האסלאמית היא גוף המעודד שימוש באלימות לשם השגת מטרות פוליטיות. לדבריו, התנועה האסלאמית שואפת לשפר את חייו של הפרט על פי עקרונות האמונה האסלאמית, וזאת במסגרת הרחבה ביותר שמאפשר החוק הישראלי.

אשר לח"כ עבד אל-מאלכ דהאמשה הזכיר דו"ח עדאלה כי דהאמשה הוא נציג התנועה האסלאמית הדרומית, אשר בחרה בחירה אסטרטגית לפעול במסגרת הכנסת ולנסות להשפיע למען השגת שוויון בה, תוך קיום הציוויים והאיסורים של דת האסלאם מחד גיסא ותוך שמירה על שלטון החוק מאידך גיסא. ח"כ דהאמשה אינו חבר כנסת מהשורה אשר זוכה לאזון קשבת מצד הממשלה בבואו לנסות למנוע הריסת בית או לפתור את בעיית הבנייה בכפרים הערביים, ולפיכך הוא נאלץ להשתמש בשפה חריפה כדי שבעיותיה הכאובות של החברה הערבית תזכינה לתשומת לב.

דו"ח עדאלה קבע, כי האמירה שיוחסה לח"כ דהאמשה, שכללה כביכול הסתה לשימוש באלימות נגד שוטרים, סולפה ועוותה. דהאמשה לא קרא לשבירת ידיים ורגליים של שוטרים אלא טען לזכות ההגנה העצמית של מי שמותקפים באלימות על ידי שוטרים, מה גם שבני המיעוט הערבי בישראל לא הבינו את דבריו כהסתה. דהאמשה עצמו העיד בפני ועדת אור בסוגיית הקריאה לשימוש בכוח כדרך להשגת מטרות והדגיש כי לא קרא לאנשים להשתמש בכוח פיזי או באלימות אלא בכוח פסיבי - כוח הנובע מזכותם של האנשים על המקום והכוח להיות מאוחדים. אשר להצהרותיו של ח"כ דהאמשה "אל-אקצא בסכנה", מבהיר דו"ח עדאלה כי דהאמשה סבור באופן הכן ביותר כי מרחף איום ממשי על קיומו הפיזי של מסגד אל-אקצא וכי השלטונות אינם עושים את הנדרש כדי למנוע את הדבר. מכאן שאמרותיו בנושא כנות, והן נובעות מדאגה אמיתית בשל פגיעה באחד המקומות הקדושים ביותר לאסלאם ובשום אופן אין בהן ניצול פוליטי וציני של העניין.

אשר לח"כ ד"ר עזמי בשארה, דו"ח עדאלה קובע כי לא הובאה בפני ועדת אור כל ראייה המעידה כי במהלך אירועי אוקטובר 2000 השמיע בשארה באוזני הציבור מסרים המעודדים את השימוש באלימות. הדו"ח מציין גם כי בתקופה שקדמה לאירועי אוקטובר (בשנים 1998-2000) ואשר אליה מכון מכתב האזהרה של ועדת אור, לא היה בספריו ובמאמריו האקדמיים של בשארה, בנאומיו הפוליטיים ובמאמרי העמדה שפרסם בעיתונות ובאינטרנט משום הבעת תמיכה באלימות לצורך השגת יעדים פוליטיים. דרך המאבק של "עמידה איתנה", שהתגלתה בחלק מהכרוזים שניסח בשארה, נפלה במתחם הקונסנזוס הערבי במדינת ישראל ועל כן אינה מעידה על מגמה רדיקלית או על הפרה של החוק. כמו כן,

אין במצעה הכתוב של מפלגת בל"ד, בהנהגתו של בשארה, שום שידול לשימוש באלימות כאמצעי להשגת יעד פוליטי ולא הוכח שאיש מתומכי בל"ד נעצר, לא הוגש נגד איש מהם כתב אישום ואיש לא הורשע בגין פעילות אלימה ממניעים פוליטיים, שהושפעה ממסריו הפוליטיים של בשארה. יתרה מזאת, בשארה חזר על עמדתו ולפיה המשטרה היא שמתייחסת בעוינות לאזרחים הערבים והיא שנגועה בגזענות כלפיהם ולא להפך.

בתקופה זו (משנת 2000 ועד היום) ערכו כוחות צה"ל שני מבצעים צבאיים גדולים בשטחי הרשות הפלסטינית. מבצע "חומת מגן" נערך בחודשים מרץ-מאי 2002 בערים הגדולות בגדה המערבית ומטרתו הייתה לחסל את התשתית שהתקיימה בהן ואפשרה הוצאה לפועל של פיגועי התאבדות כלפי אזרחים ישראלים. המבצע השני, "עופרת יצוקה", נערך מדצמבר 2008 עד ינואר 2009 ברצועת עזה, והוא נועד לשים קץ לירי הטילים של חמאס מרצועת עזה לעבר יישובים בתוככי ישראל.

במבצע "חומת מגן" כמעט לא הפגינו אזרחים ערבים בישראל מחאה נוכח פעילות צה"ל.⁶³ לעומת זאת, במבצע "עופרת יצוקה" היה המצב שונה לחלוטין והפגנות ביישובים ערביים בישראל נגד הלחימה בעזה היו לדבר שבשגרה.⁶⁴

63 דני רבינוביץ', "שקט מנוכר", הארץ, 14 במאי 2002.

64 יהונתן ליס ועופרי אילני, "ערביי ישראל יצאו להפגנות במחאה על המבצע", הארץ, 28 בדצמבר 2008.

ו. מסמכי החזון העתידי

בין דצמבר 2006 למאי 2007 התפרסמו ארבעה מסמכי עמדה הנוגעים למעמדם הלאומי של הערבים בישראל. מסמכים אלה נחשבים לאבן דרך רבת-חשיבות בתהליך התגבשותו של המיעוט הערבי בישראל כמיעוט לאומי. המסמך הראשון, "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", נכתב בידי קבוצה של 40 אקדמים ואינטלקטואלים ערבים ופורסם בשם **הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל**. המסמך השני, "חוקה שוויונית לכול", נכתב בידי המשפטן ד"ר יוסף תיסיר ג'בארין ופורסם מטעם מרכז **מוסאוא** לזכויות האזרחים הערבים בישראל. תמצית המסמך כלולה ממילא בפרק השני של מסמך "החזון העתידי" ולכן לא נדון בו כאן ישירות. המסמך השלישי, "החוקה הדמוקרטית", פורסם מטעם **עדאלה** - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל. המסמך הרביעי, "הצהרת חיפה", פורסם ב-15 במאי 2007 ("יום הנכבה") מטעם **מדא אליכרמל**, המרכז למחקר חברתי יישומי בהנהלת פרופ' נדים רוחאנא, מרכז השוכן בחיפה והמזוהה עם מפלגת בל"ד (להרחבה ראו פרק 7).

נרחיב להלן את הדיון במסמך "החזון העתידי" שזכה לפרסום הציבורי הבולט ביותר.

◀ תוכני מסמך "החזון העתידי"

מסמך "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל"⁶⁵ ראה אור בראשית דצמבר 2006 מטעם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל. המסמך עוסק ברובו בהצעות אופרטיביות לתיקון פנימי של מצבה החברתית, הכלכלית והתרבותית של האוכלוסייה הערבית. עם זאת, תשומת הלב הציבורית התמקדה בסעיפי המסמך הדנים בעתידו הפוליטי-לאומי של המיעוט הערבי בישראל ובייחוד בפרק "הערבים הפלסטינים בישראל ויחסיהם עם המדינה" שכתב אסעד גאנם.

בצד היהודי התקבל מסמך "החזון העתידי" בדרך כלל בביקורת חריפה של אנשי ציבור ואקדמיה בכירים. הללו טענו כי המסמך מערער על הגדרתה של ישראל

65 המסמך התפרסם בשלוש שפות: ערבית, עברית ואנגלית. לנוסח העברי ראו:

<http://www.arab-lac.org/tasawor-mostaqbali-heb.pdf>

כמדינה יהודית, כי הוא מציג מצע פוליטי אידאולוגי מן הנוקשים שנוסחו אי-פעם בידי גוף ייצוגי ערבי בישראל, וכי רוחו מסמלת למעשה קריאה להדלגיטימציה של ישראל. לשיטתם של מחברי המסמך, ישראל היא מדינה אתנוקרטית, והמשטר בה הוא מסוג המשטרים אשר "מעניקים לקבוצות המיעוט שוויון חלקי ומשתפים אותם באופן מוגבל בחיים הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים והתקשורתיים, במידה שלעולם אינה שווה לזו לה זוכה קבוצת הרוב, ותוך נקיטת מדיניות קבועה ומתמשכת של שליטה ופיקוח המבטיחה לשמר את ההגמוניה של הרוב והשוליות של המיעוט", כלשון המסמך.

המסמך עורר ביקורת מצד יהודים גם בשל הנרטיב ההיסטורי שלו: הסיפור ההיסטורי במסמך "החזון העתידי" הוא תמונת ראי של הסיפור ההיסטורי היהודי (ואין בכך משום הפתעה). הפרק הראשון העוסק ביחסי הערבים עם המדינה מציג את ישראל כ"תולדה של פעולה קולוניאליסטית". יתר על כן, לדברי מחברי המסמך גם לאחר הקמתה של מדינת ישראל "המשיכה ישראל בהנהגת מדיניות הנגזרת מראייתה את עצמה כנציגת המערב במזרח התיכון" והנהיגה מדיניות של "קולוניאליזם פנימי" כלפי אזרחיה הערבים. זאת ועוד, האחריות לתוצאות מלחמת 1948, להיווצרות בעיית הפליטים ולהרס הכפרים הערביים מוטלת כולה על ישראל.

מחברי "החזון העתידי" כתבו שהגדרת ישראל כמדינה יהודית מציבה את אזרחיה הערבים "בעימות עם טבעה ומהותה של המדינה". הגדרת המדינה היא לדידם בבחינת "חומה אידאולוגית מבוצרת בפני אפשרויות הנהגת שוויון מהותי מלא לאזרחיה הערבים". לחוקים המקנים ליהודים עדיפות בתחום הסימבולי "יש השפעה וביטוי גדולים המשתרעים מעבר לחוקים המפלים ופוגעים בפועל במעמדם של האזרחים הערבים בכל התחומים, לרבות התחומים בהם שורר - תאורטית - עקרון השוויון". ההטיה הנובעת מהחוקים המפלים בתחום הסמלי "מחלחלת גם אל עומק מעמדם המשפטי של הערבים הפלסטינים בישראל בתחומים יסודיים בחייהם, ויוצרת אזרחים סוג א', ואזרחים סוג ב' וג'". על פי השקפתם של המחברים, בעיקר מסיבה זו ישראל איננה מדינה דמוקרטית אלא אתנוקרטית, המשמרת את ההגמוניה של הרוב היהודי ואת השוליות של המיעוט הערבי.⁶⁶

66 יצחק רייטר, "הנכבה והתקומה, מסמכי החזון של הערבים בישראל מנקודת מבט יהודית-ציונית" בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומוסטפא כבהא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 140-158.

המסמך מעלה שורה של תביעות: הקמת מדינה דו־לאומית במתכונת של "דמוקרטיה הסדרית" שתבטיח חלוקת כוח משותפת וזכות וטו הדדית; הכרה באוכלוסייה הערבית כמיעוט לאומי יליד, בעל זכויות קולקטיביות והיסטוריות; הכרה רשמית מטעם ישראל בעוולות 1948 ותיקון; תביעה לשוויון אזרחי ולאומי ולשוויון בזכויות הגירה והתאזרחות. המסמך גורס שבתחום המוסדי יש להקנות למיעוט הערבי ניהול עצמי (אוטונומיה) בחינוך, בדת ובתרבות, ולהקים מוסד לאומי ייצוגי ונבחר, ייחודי לחברה הערבית. האסטרטגיה המוצעת במסמך זה מציעה אפוא להקים מוסדות לאומיים של הערבים בישראל, ובכלל זה מוסד-על ערבי ייצוגי ונבחר שיפעל בשני מישורים: האחד, מאבק ציבורי "בריבוי מסלולים ובכינון הסלמת המאבק"; והשני, פעולה ("סנגור") במישור הבין־לאומי.

◀ הרקע לפרסום המסמך

מסמך "החזון העתידי" הוא ציון דרך חשוב נוסף בתהליך התגבשותה הלאומית של החברה הערבית בישראל. מסמכי החזון מסמלים שלב רב־חשיבות בהתפתחות המחשבה הפוליטית של האוכלוסייה הערבית. עד שנות התשעים של המאה העשרים בלטה התפיסה שקשרה את גורלם של הערבים בישראל לפתרון הסוגיה הפלסטינית. בעקבות יישום "הסכמי אוסלו" באמצע שנות התשעים ועם הקמת הרשות הפלסטינית התחוויר לערבים בישראל כי ההסדר המתגבש בין ישראל לפלסטינים יותיר אותם בתוך גבולות מדינת ישראל ולכן חובה עליהם להגדיר מחדש את מעמדם כמיעוט לאומי (ראו לעיל סעיף 2, "מודלים חלופיים", וסעיף 3, "הפתיחה מחדש של תיקי 1948").

בקרב האליטות הפוליטיות-אינטלקטואליות גברה ההכרה כי אין לקשור את הטיפול בבעיות האזרחיות-לאומיות של הערבים בישראל לסוגיה הכללית-חיצונית של פתרון הבעיה הפלסטינית. התפתחויות אלה סימנו תחילת תהליך של "התכנסות פנימה" לתוך תחומי הקו הירוק: האליטות הפוליטיות-אינטלקטואליות דבקו בשייכותן לישראל אך תוך יציקת תוכן פלסטיני-לאומי למהות הזו. אוריינטציה זו התגברה נוכח התחזקותן של המגמות הפוליטיות בחברה היהודית בשנים האחרונות: הוויכוח על גבולות המדינה העתידיים; מדיניות ה"התנתקות" של אריאל שרון וה"התכנסות" של אהוד אולמרט; הקמת גדר הביטחון ופינוי גוש קטיף; והכוונה ליישב את מפוני השטחים בגליל ובנגב.

יש הסבורים שמסמך "החזון העתידי" נולד גם בשל תחושת התסכול והאכזבה של הציבור הערבי נוכח אזלת ידה של הממשלה בבואה לפתור את בעיית הפערים החברתיים-כלכליים המתרחבים בין הערבים והיהודים בישראל. מחדלי הממשלה מזינים את תחושת "הזרות במולדת" של הערבים ומעודדים גם הם את החיפוש אחר חלופות.

לצד זאת יש להזכיר כי אין קונסנזוס בדבר ניסוח תפיסת העתיד של הערבים בישראל, כפי שהוצגה במסמך "החזון העתידי". התנועה האסלאמית הביעה את הסתייגותה מתוכני המסמך ואף חברי הכנסת הערבים מיהרו להתנער ממנו. יתר על כן, בתקופה שחלפה מאז פורסם המסמך, ונוכח התגובה התוקפנית של הציבור היהודי, בלטו בקרב מנסחי המסמך שתי גישות: מחד גיסא התבצרות בעמדה המקסימליסטית, ומאידך גיסא - קריאה לדיאלוג תוך הבהרה משתמעת שניתן לראות בתביעות המנוסחות במסמך עמדות פתיחה לדיון. למשל, שאוקי ח'טיב - יו"ר הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות דאז והרוח החיה בפרסום המסמך - אמנם דבק בניסוחיו, אך הבהיר בדיונים אחדים כי המסמך נכתב בהקשר ישראלי מובהק: "המדינה היא עובדה קיימת, זאת מדינת היהודים, אבל גם מדינתם של מיליון ערבים".⁶⁷

◀ תגובות בעקבות פרסום מסמכי החזון העתידי

בעקבות פרסום מסמכי החזון הערביים נשמעה תגובה חריפה מפי אישים ומוסדות אקדמיים יהודיים. שאוקי ח'טיב, יושב ראש ועדת המעקב העליונה של הערבים בישראל ויושב ראש הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל דאז, חתם את דברי ההקדמה שכתב לחזון העתידי במילים אלה: "חשיבותה של עבודה זו טמונה בוויכוח שיבוא בעקבות פרסום מסמך זה. [...] המטרה העיקרית היא להצית את הניצוץ של הדיון הציבורי בכל הנוגע לעתידם של הערבים הפלסטינים בישראל".⁶⁸

67 להרחבה בנושא זה ראו יצחק רייטר, "הנכבה והתקומה, מסמכי החזון של הערבים בישראל מנקודת מבט יהודית-ציונית" בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומוסטפא כבהא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 140-158.

68 הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, "החזון העתידי של הערבים הפלסטינים בישראל, 2006", שם, עמ' 176.

בניגוד לכוונת הערבים להפוך את החזון העתידי לבסיס לדיון בשאלת מעמדו של המיעוט הערבי במדינת ישראל, סירבו מדינאים, אנשי ציבור ואנשי מערכת הביטחון בישראל לראות במסמך "החזון העתידי" ובמסמכי החזון הערביים האחרים בסיס לדיון כלשהו. לא זו בלבד, בעיניהם היה במסמכים הללו איום על הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, הגדרה שכל שינוי בה נתפס בקרב הרוב המכריע של הציבור היהודי כ"ייהרג ואל יעבור". יתרה מזו, סמי סמוחה כתב שרוב האזרחים היהודים בישראל ערים לסתירה בין הגדרת המדינה כמדינה יהודית לבין הגדרתה כדמוקרטיה, ולמרות זאת הם מוכנים להסכין עם הסתירה ואף יעדיפו את אופייה היהודי של המדינה על פני אופייה הדמוקרטי.⁶⁹

69 סמי סמוחה, "החזון הערבי של הפיכת ישראל שבתחום הקו הירוק לדמוקרטיה דו־לאומית", בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומוסטפא כבהא, **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל, 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 132-133.

ז. מתחים ומאבקים בסוגיות פנים וחוץ⁷⁰

1. סוגיית השירות האזרחי

עם הקמת המדינה נמנעה ממשלת ישראל מלהחיל את חוק גיוס חובה על צעירים ערבים ומשום כך אין הם חייבים לשרת בצבא. הסיבה העיקרית לכך הייתה החשש שבעת מלחמה עלולים האזרחים הערבים המגויסים להפוך לגיס חמישי בשל המתיחות הביטחונית בין מדינת ישראל לבין הפלסטינים ובניה לבין שכנותיה הערביות. גם הרצון להימנע ממצב שבו ייאלצו אזרחי ישראל הערבים להילחם נגד בני עמם צוין כמניע לאיגיוסם (יש אומרים: כתירוץ).⁷¹

בשיח הציבורי על מצבה של האוכלוסייה הערבית בישראל נשמעת לעתים הטענה שהאזרחים הערבים אינם נושאים במלוא נטל החובות הנובע מהיותם אזרחי המדינה, כלומר אינם מתגייסים לצה"ל.⁷² מאידך גיסא, רובם המכריע של האזרחים הערבים מתנגדים לשירות צבאי ולשירות חלופי לאומי-אזרחי. טענתם העיקרית נתלית במניעים רגשיים-מצפוניים: השירות עלול לפגוע בזהותם ובהשתייכותם הלאומית של הצעירים והצעירות הערבים, הרואים את עצמם חלק מהעם הפלסטיני ומהאומה הערבית.⁷³ על פי טענתם האחרת, מתוקף היותם אזרחי המדינה הם זכאים לשוויון זכויות ואין להתנותו בשותפות בנטל כזה או אחר.⁷⁴ סיבה נוספת קשורה במבחן המציאות ובניסיונם של הדרוזים - החייבים

70 הערת העורך: פרק משנה ז' כולו לא נכלל במהדורה הראשונה והוא נוסף למהדורה הנוכחית.

71 עוזי בנזימן ועטאללה מנצור, **דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם**, ירושלים: כתר, 1992, עמ' 116-120.

72 משה ארנס, "זכויות אזרחיות וחובות לאומיות", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 157-164.

73 עסאם אברריא, "שירות אזרחי לערבים בישראל: בין תיאוריה למעשה", **המזרח החדש**, ל"ז (תשנ"ה), עמ' 230.

74 עוזי בנזימן (עורך), **של מי הארץ הזאת? מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2007, עמ' 165-193; יואב שטרן, "אני לא משרת": בחיפה נערך כנס נגד הצטרפות צעירים לשירות לאומי, **הארץ**, 28 באוקטובר 2007; יואב שטרן וג'קי חזרי, "מבחינתם, שירות לאומי זה כמו שירות בצה"ל", **הארץ**, 19 בדצמבר 2007; "אשמור על זהותי הלאומית ואלך ללמוד או לעבוד במקצוע מכובד ובניית עתיד - במקום 'השירות האזרחי' בחסות משרד הביטחון הישראלי", מנשר מטעם ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל, נספח 2, «

בגיוס - ושל חלק מהבדווים ומהנוצרים המשרתים בצה"ל בהתנדבות. המתנגדים לשירות בצה"ל טוענים כי הניסיון האמור מלמד שאין קשר בין שירות או אי-שירות בצבא לבין אזרחות ואין הוא ערובה לשוויון זכויות.⁷⁵

בין המתנגדים לשירות לאומי או אזרחי יש החוששים שאף שהשירות נעשה בהתנדבות, לאחר מכן הוא יהפוך לשירות חובה אשר יוטל על האזרחים הערבים כולם ואחר כך תבוא גם חובת השירות בצבא. הם מציינים שההמלצה על השירות האזרחי נמנית עם המלצות הוועדה שבראשה עמד נציג משרד הביטחון (דוד עברי). כמו כן הם חוששים שהשירות יחזק את המרכיב הישראלי בזהותם של הצעירים הערבים "על חשבון" הזהות הערבית-פלסטינית.⁷⁶

מנגד, המצדדים ברעיון השירות האזרחי טוענים שיש בו משום תרומה של צעירים ערבים לחברה הערבית, למשל התנדבות במוסדות רווחה או חינוך, בבתי חולים או במרפאות. עוד הם טוענים שהשירות האזרחי יגביר את האמון בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי במדינה והוא עשוי להשפיע במידה מכרעת על הקשר בין האוכלוסייה הערבית ובין המדינה ולחזק את מרקם החיים המשותפים. ולבסוף הם גורסים שהמשרתים בשירות אזרחי ייצאו נשכרים מפני שהשירות יקנה להם הטבות של יוצאי צבא.⁷⁷

מעת שהוקם השירות האזרחי בשנת 2007 ניהלו גופים פוליטיים ערביים מאבק נגד שירותם של הערבים בו. במאבק השתתפו מנהיגים ערבים והוקמה עמותה (בלדנא) שניהלה מסע פרסום נרחב במגזר הערבי המזהיר את הצעירים הערבים

בתוך: ראובן גל (עורך), נייר עמדה: תפיסת נושא הזכויות והחובות של אזרחי ישראל הערבים באספקריית רעיון השירות האזרחי, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2007, עמ' 46-47.

75 עבד אל-והאב דראושה, "זכויות אזרחיות וחובות לאומיות", בתוך: יצחק רייטר (עורך), דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 157; רבאח חלבי, אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 79-87.

76 סמי סמוחה ונוהאד עלי, שירות אזרחי לערבים בישראל: ממציא סקר עמדות הציבור והמנהיגים הערבים בסתיו 2007, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2008, עמ' 49.

77 שם; פאדי עיאדאת, "החיים שלי השתנו", הארץ, 19 בדצמבר 2007; יואב שטרן, "ההנהגה מתנגדת, אבל יותר צעירים ערבים מתנדבים לשירות אזרחי", הארץ, 8 באפריל 2008.

שהשירות האזרחי יביא לידי גיוסם לצבא.⁷⁸ למרות מסע פרסום זה, בסוף שנת 2010 נמנו 1,400 בנות ו-157 בנים ערבים בין המתנדבים לשירות האזרחי.⁷⁹

סקרי עמדות ודעת קהל מצביעים על כך ששני שלישים מהציבור הערבי (בניגוד לעמדת ההנהגה) מוכנים להתנדב לשירות האזרחי. יתר על כן, חלק מאישי הציבור מסבירים את התנגדותם לשירות במתכונתו הקיימת בכך שהוא מנוהל במשרד ראש הממשלה כמיוזם של ביטחון לאומי, והם מוכנים לשקול את שינוי עמדתם אם יועבר ניהולו למשרד ממשלתי חברתי והשירות יתואם עם הרשויות המקומיות הערביות. יצוין שבשעת כתיבת דברים אלה גם הממשלה לא הייתה ערוכה לקלוט מספר גדול של מתנדבים ערבים בשל העלות הגבוהה הכרוכה בכך.

2. מלחמת לבנון השנייה

בקיץ 2006 פרצה מלחמה בין ישראל לבין ארגון **חזבאללה** בלבנון בעקבות מארב מזוין של חזבאללה לסיור של צה"ל שבו נחטפו שני חיילים (לאחר מכן התברר כי כבר לא היו בין החיים כשגופותיהם הובלו למתחמי חזבאללה). המלחמה נמשכה 34 יום ובמהלכה הגיב צה"ל בעוצמה רבה. חיל האוויר תקף את לבנון ואף את ביירות וכוחות הקרקע יצאו לפעולה נגד חזבאללה בדרום לבנון. חזבאללה הגיב בהפגזת יישובים בצפון הארץ, באזור שבו חיים כשני שלישים מהערבים בישראל. ירי הרקטות פגע קשות ביהודים ובערבים כאחד: נהרגו 18 אזרחים ערבים ו-21 אזרחים יהודים, רבים סבלו מחרדות, ובשני המגזרים נגרם נזק לרכוש ולבתים.

על אף הפגיעות בנפש וברכוש ביישובים הערביים כביישובים יהודיים, הזדהו ערביי ישראל ברובם עם חזבאללה. זאת אף שישראל הגיבה על פיגוע של חזבאללה כדי לשמור על כוח ההרתעה שלה, אף שהתוקף היה תנועה שיעית קיצונית הנתמכת על ידי איראן שאינה אהודה על הערבים בישראל, אף שישראל

78 רועי נחמיאס, "קמפיין ערבי: שירות לאומי - הדרך שלך לצבא", **הארץ**, 14 בספטמבר 2007.

79 מירב ארלוזורוב, "הממשלה הנדילה את מספר התקנים לערבים וחרדים בשירות הלאומי", **הארץ**, *TheMarker*, 1 באוגוסט 2011, עמ' 22; יובל אזולאי, "מספר הערבים שמתנדבים לשירות לאומי הוכפל בשנה", **הארץ**, 19 בדצמבר 2007; יואב שטרן, "ההנהגה מתנגדת, אבל יותר צעירים ערבים מתנדבים לשירות אזרחי", **הארץ**, 8 באפריל 2008; יואב שטרן, "עלייה של 66% במספר הערבים בשירות האזרחי", **הארץ**, 29 באוקטובר 2008.

הותקפה לאחר שנסוגה מדרום לבנון וחזרה לגבול הבין-לאומי, ואף שמדינות ערביות מתונות לא עמדו לצד חזבאללה.

סמי סמוחה גורס שעמדה זו היא בבחינת בררת מחדל של הציבור הערבי בשל המציאות המדינית באזור ובשל הסכסוך בין ישראל לבין הפלסטינים. תגובות הערבים למלחמת לבנון השנייה מלמדות שהערבים דוחים את עמדת ישראל שלפיה הייתה הצדקה מוסרית או מעשית לפתיחה במלחמה כמענה על התגרות חזבאללה. הם סברו שהיה על ישראל להיענות לקריאת חזבאללה ולנהל משא ומתן על החלפת השבויים הישראליים בתמורה לחטופים לבנונים ולאסירים פלסטינים. יתר על כן, הערבים אזרחי ישראל שללו לחלוטין את הפצצות ישראל משום שחוללו הרס רב בלבנון והביאו לידי עקירה של כ-750,000 לבנונים מבתיהם. הם הזדהו עם כוח הלחימה המרשים שהפגין חזבאללה, לא ייחסו לחזבאללה כוונה לפגוע בהם וראו בפגיעות בהם טעויות שנבעו מטיב ההנחיה הלקוי של הקטיושות והטילים. בעיני האזרחים הערבים, החזבאללה - כמו החמאס והג'האד האסלאמי - אינו ארגון טרור אלא תנועת "התנגדות" וההתנגדות לישראל מוצדקת בהחלט כי היא נועדה לבלום את המיליטריזם הישראלי ולהביא לידי סיום צודק של הסכסוך עם הפלסטינים. לפיכך דחו ערביי ישראל מכול וכול את תביעת היהודים לגנות את פעולות הטרור של החזבאללה (את החטיפה ואת שיגור הרקטות לעורף ישראל) ולהצדיק את תגובות ישראל, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בראיונות באמצעי התקשורת היהודיים. תביעות אלה נראו בעיניהם קיצוניות ומדכאות. התבטאותו של ערבי ישראלי ששני ילדיו הקטנים נהרגו מפגיעת קטיושה בצורת הותירה רושם עז על היהודים. האיש האשים את ממשלת ישראל - ולא את חזבאללה - בהרג ילדיו; הוא קיבל בתודה את התנצלותו של מזכ"ל חזבאללה חסן נסראללה על הרג ילדיו ואת העלאתם לדרגת "שאהידים" שכניסתם לגן עדן מובטחת. מקרה אחר הממחיש את התגובה של היהודים היה פיטוריו של סגן ראש העיר חיפה מטעם בל"ד, וליד חמיס. הוא הואשם במתן הצהרות לתקשורת נגד המלחמה, בתמיכה בחזבאללה ובנסראללה, בסיוע לאויב, בהחלשת העורף, בזריעת פירוד בין יהודים וערבים ובביגדה. להגנתו טען חמיס, כי הוא רשאי להתנגד למלחמה בשם הדמוקרטיה ולבקר את מדיניות הממשלה, שהרי האזרחים הערבים מתקשים להשלים עם הפצצת בני עמם

וקרובי משפחתם בלבנון, והדחתו מתפקידו פוגעת בערביי חיפה וביחסי האמון שבינם לבין התושבים היהודים.⁸⁰

לסיכום, במלחמת לבנון השנייה החזיקו אזרחי ישראל הערבים בעמדה פרו-ערבית אף שלא היו ערוכים למלחמה ואף שנפגעו ממנה פגיעה קשה. הביקורת שלהם, שלעתים האשימה את ישראל בפשעי מלחמה, נתפסה בעיני היהודים כתמיכה באויב השואף לחסל את ישראל. עם זאת, סמוחה כתב שהמלחמה גילתה לא רק את המחויבויות של ערביי ישראל כלפי הפלסטינים והערבים, אלא גם את ישראליותם. הם היו פגיעים ונפגעו כשאר הישראלים תושבי חיפה והצפון, ציפו לסייע וזכו לקבלו מכוחות ההצלה, כנהוג בישראל.⁸¹

3. פרשת עזמי בשארה

באפריל 2007 התפטר מהכנסת ד"ר עזמי בשארה, יושב ראש מפלגת בל"ד ואחת הדמויות המרכזיות במערכת הפוליטית הערבית בישראל מאז מחצית שנות התשעים.⁸²

בשארה טען אז לקיומו של מסע הסתה נגדו,⁸³ ובה בעת התיר בית המשפט לפרסם כי נגד בשארה מתנהלת חקירה בחשד של סיוע לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה (בקיץ 2006).⁸⁴ בשארה הכחיש את החשדות וטען כי ניהל

80 סמי סמוחה, "מלחמת לבנון השנייה והערבים בישראל", בתוך: פייסל עזאזיה, ניצה נחמיאס ומירי כהן (עורכים), **שירותי רווחה, בריאות וחינוך בשעת חירום: לקחים ממלחמת לבנון השנייה**, חיפה: פרדס, 2010, עמ' 163-172.

81 סמי סמוחה, "מלחמת לבנון השנייה והערבים בישראל", בתוך: פייסל עזאזיה, ניצה נחמיאס ומירי כהן (עורכים), **שירותי רווחה, בריאות וחינוך בשעת חירום: לקחים ממלחמת לבנון השנייה**, חיפה: פרדס, 2010, עמ' 163-172.

82 יואב שטרן וג'קי ח'ורי, "בל"ד: בשארה ישוב לישראל. רודפים אותו פוליטית בגלל התנגדותו למלחמה", **הארץ**, 10 באפריל 2007, כותרת ראשית.

83 יואב שטרן, "בשארה בראיון מקטאר: יש מסע הסתה נגדי", **הארץ**, 16 באפריל 2007.

84 יהונתן ליס, יואב שטרן ושחר אילן, "בשארה חשוד בסיוע לאויב בעת מלחמה; מכחיש החשדות", **הארץ**, 26 באפריל 2007; יהונתן ליס ועמוס הראל, "עזמי בשארה חשוד שסייע לידי של חזבאללה על ישראל", **הארץ**, 3 במאי 2007.

שיחה עם איש חזבאללה ובה אמר דברים טריוויאליים שידוע כל אדם המתעדכן בחדשות, וכי לא הייתה לו כל כוונה פלילית. אף על פי כן, בחר בשארה לעזוב את המדינה. הנושא עורר ויכוח פנימי בין מצדדיו ומבקרייו של בשארה גם בקרב האזרחים הערבים. יצוין כי קודם לכן, בשנת 2002, נפתח נגד בשארה משפט בבית משפט השלום בנצרת בגין עברות על תקנות למניעת טרור (1948) בעקבות נאומים פוליטיים שנשא באום אל-פחם (ב-5 ביוני 2000) ובסוריה (ב-10 ביוני 2001), ובהם הביע תמיכה ב"פעולות התנגדות" (ביטוי שיהודים בישראל מפרשים כ"טרור") לכיבוש של ישראל בשטחים הפלסטיניים ובדרום לבנון. הוא הואשם גם בעברות על תקנות ההגנה לשעת חירום (יציאה לחו"ל) בעקבות ביקורים בסוריה אשר ארגן בעבור ערבים אזרחי ישראל. באפריל 2003 ביטל בית משפט השלום בנצרת את ההאשמה נגד ח"כ בשארה בגין הביקורים בסוריה.

4. מעורבות גוברת של אזרחים ערבים בעברות על ביטחון המדינה

אחרי מלחמת לבנון השנייה נראה שנחשפים מקרים רבים יותר שבהם הועמדו אזרחים ערבים למשפט בגין עברות על ביטחון המדינה. למשל, במאי 2007 נידון תושב הכפר מזאריב בעמק יזרעאל למאסר של שש שנים לאחר שהואשם במסירת מידע לחזבאללה במהלך המלחמה.⁸⁵ כעבור שנה, בקיץ 2008, חשף השב"כ חוליה של חזבאללה ובה תושב קלנסווה שבמשולש והאיש נידון לארבע שנות מאסר.⁸⁶ במרץ 2009 נעצר תושב הכפר חג'א'רה שבעמק יזרעאל בחשד למסירת מידע לחזבאללה.⁸⁷ במאי 2010 נעצרו שני פעילים של ארגונים פוליטיים, אמיר מח'ול (שעמד בראש עמותת איתיג'אה - איחוד העמותות הערביות בישראל ויושב ראש הוועד להגנה על החירויות מטעם ועדת המעקב העליונה) וד"ר עומר סעיד (בעבר פעיל בתנועת אבנאא אל-בלד ובמפלגת בל"ד) בחשד כי ריגלו למען חזבאללה ונשלחו על כך למאסר.⁸⁸

85 אלי אשכנזי, "שש שנות מאסר לישראלי שמסר מידע לחזבאללה בזמן מלחמת לבנון", **הארץ**, 25 במאי 2007.

86 עמוס הראל, יואב שטרן וג'קי ח'ורי, "השב"כ חשף חוליה של חזבאללה שניסה ערבים ישראלים בחו"ל", **הארץ**, 7 באוגוסט 2008.

87 אלי אשכנזי, "אזרח ישראלי נעצר בחשד כי ריגל למען חזבאללה", **הארץ**, 2 במאסר 2009.

88 ג'קי ח'ורי, "הותר לפרסום: שני אישי ציבור ערבים נעצרו בחשד למען עם סוכן חזבאללה",

ארגון עוין אחר שאזרחים ערבים בישראל הואשמו ביצירת קשר עמו הוא אל-קאעדה: באוגוסט 2008 הואשם תושב תל-שבע ביצירת קשרים עם אנשי הארגון,⁸⁹ ובקיץ 2010 נחשפה בעיר נצרת חוליה (מבאי מסגד שהאב אל-דין שהאמאם שלו נחקר בחשד להטפות ברוח הלהאד העולמי, שרצחה נהג מונית יהודי ופגעה בנוצרים בעיר) שפעלה אף היא בשיתוף אל-קאעדה.⁹⁰ בספטמבר 2009 נתפס אזרח ערבי תושב טירה, פעיל בל"ד, שמסר לארגון עוין מידע על תנועות הרמטכ"ל דאז, רב-אלוף גבי אשכנזי, כדי לפגוע בו.⁹¹ ביום הנכבה של שנת 2011 דרס תושב כפר קאסם למוות אזרח יהודי ופצע אחרים בפעולה שנראתה כפגיעה דריסה מכוון.⁹²

המקרים לעיל אמנם מצביעים על עלייה במעורבותם של ערבים אזרחי ישראל בפעולות פגיעה במדינה - דבר המלמד על התגברות המתח בין שתי הקהילות בתקופה שאחרי אוקטובר 2000 - אולם יש לזכור שמדובר בקומץ אנשים בלבד.

הארץ, 11 במאי 2010; ג'קי ח'ורי, "כתב האישום נגד מח'ול: סיוע למדינת אויב בשעת מלחמה", **הארץ**, 26 במאי 2010; ג'קי ח'ורי, עמוס הראל ואלי אשכנזי, "אמיר מח'ול נאשם שהעביר מידע על מתקני ביטחון וניסה לגייס סוכנים נגד ישראל", **הארץ**, 28 במאי 2010; עמוס הראל, "מחלקת ביטחון מידע: הם העבירו מידע בעל ערך", **הארץ**, 28 במאי 2010; ג'קי ח'ורי, "חשוד בריגול למען חזבאללה הורשע בהסדר טיעון במתן שירות להתארגנות לא מותרת", **הארץ**, 9 ביולי 2010; ג'קי ח'ורי, "אמיר מח'ול הודה בריגול חמור במסגרת הסדר טיעון", **הארץ**, 28 באוקטובר 2010.

89 מיכל גרינברג ויובל אזולאי, "תושב תל-שבע מואשם ביצירת קשר עם אל-קאעדה", **הארץ**, 24 באוגוסט 2008.

90 עמוס הראל, יובל אזולאי ויובל שטרן, "האישום: יצרו קשר עם אל-קאעדה ותכננו להפיל את מסוקו של בוש", **הארץ**, 20 ביולי 2008; עמיר רפפורט ועמית כהן, "כולה גלשו באינטרנט", **מעריב**, מוספשבט, 25 ביולי 2008; אלי אשכנזי וג'קי ח'ורי, "נחשפה חוליית טרור שפעלה בנצרת בהשראתו של בן לאדן", **הארץ**, 29 ביוני 2010.

91 עמוס הראל, "אישום: תושב טירה שהתאמן עם הרמטכ"ל במכון הכושר העביר מידע עליו לחזבאללה", **הארץ**, 1 בספטמבר 2009; עפרה אידלמן, פאדי עיאדאת, אנשיל פפר וג'קי ח'ורי, "חשד: צעיר מטירה תכנן להתנקש ברמטכ"ל", **הארץ**, 1 בספטמבר 2009; עפרה אידלמן וג'קי ח'ורי, "5 וחצי שנות מאסר לערבי שמסר מידע על הרמטכ"ל לחזבאללה", **הארץ**, 7 באפריל 2010.

92 יוני קובוביץ וגילי כהן, "נהג משאית ערבי השתולל בת"א, הרג אדם אחד ופצע 18", **הארץ**, 16 במאי 2011; עפרה אידלמן, "הדורס ביום הנכבה מואשם ברצח ובניסיון לרצח שישה בני אדם, מתוך כוונה לפגוע ביהודים", **הארץ**, 10 ביוני 2011. בשעת כתיבת הדברים טרם הסתיים משפטו ולא ברור אם מדובר בדריסה מכוונת או בתאונה.

ראש השב"כ, יורם כהן, אמר בעניין זה בפגישה סגורה במארכס 2012: "ערבים ישראלים היו מעורבים בשלושה פיגועים בשנה האחרונה. מספר המעורבים בטרור אינו גדול. עצרנו 20-30 איש מקרב ערביי ישראל בשנה האחרונה לעומת 2,000 פלסטינים ביהודה ושומרון. הבעיות עם ערביי ישראל מורכבות, אבל אלה אינן בעיות ביטחוניות. זה ניכור, בעיית השתלבות, תעסוקה, ניהול כושל של מועצות, פשיעה וסמים. ההנהגה האידאולוגית של הציבור הערבי בישראל הרבה יותר קיצונית מרוב הציבור, ולפעמים היא מושכת למחוזות שרוב הציבור אינו מזדהה איתם."⁹³

93 ברק רביד, "ראש השב"כ על תג מחיר: מתנחלי יצהר מטילים טרור על הממשלה", הארץ, 3 בפברואר 2012.

מקורות

אבו־ריא עסאם, "שירות אזרחי לערבים בישראל: בין תיאוריה למעשה", **המזרח החדש**, ל"ז (תשנ"ה), עמ' 224-236.

אוסקי-לזר שרה, "הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון, 1948-1958", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 103-132.

אוסקי-לזר שרה, **ישראל בעשור הראשון: הערבים בעשור הראשון** (יחידה 12), רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2006.

אוסקי-לזר שרה וגאנאם אסעד, **הערבים בישראל בצל המלחמה במפרץ**, גבעת חביבה: המכון לימודים ערביים, 1991.

אוסקי-לזר שרה וכבהא מוסטפא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל, 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, תשס"ח 2008.

אוסקי-לזר שרה וכבהא ריאד, **ועידת מדריד בעיני העיתונות הערבית בישראל**, גבעת חביבה: המכון ללימודים ערביים, 1991.

אמארה מחמד וכבהא סופיאן, **זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי**, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 1996.

אור תאודור, **שנה לדין וחשבון של ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי אוקטובר 2000**. אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, 2004.

אל-חאג' מאג'ד, "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", בתוך: רות גבזון ודפנה הקר (עורכות), **השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 13-34.

ארנס משה, "זכויות אזרחיות וחובות לאומיות", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 148-156.

בנזימן עוזי (עורך), **של מי הארץ הזאת? מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2007.

בנזימן עוזי ומנצור עטאללה, **דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם**, ירושלים: כתר, 1992.

בשארה עזמי, "המיעוט הפלסטיני בישראל", **תיאוריה וביקורת: במה ישראלית**, 3 (חורף 1993), עמ' 7-20.

גביזון רות, **ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים**, ירושלים: מכון ון-ליר, 1999.

גונן עמירם וח'מאיסי ראסם, **הערבים בישראל בעקבות כינון השלום**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1993.

גל ראובן, **נייר עמדה: תפיסת נושא הזכויות והחובות של אזרחי ישראל הערבים באספקריית רעיון השירות האזרחי**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2007.

דלאל מרואן (עורך), **אוקטובר 2000: משפט ופוליטיקה בפני ועדת אור**, חיפה: עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, 2003.

דראושה עבד אל-זהאב, "זכויות אזרחיות וחובות לאומיות", בתוך: יצחק רייטר (עורך), **דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 2005, עמ' 157-164.

ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, **דין וחשבון**, ירושלים, ספטמבר 2003.

חיידר עזיז, "פתרון שתי מדינות ומימוש השאיפות הלאומיות של הערבים הפלסטינים אזרחי ישראל", בתוך: ראובן פדהצור (עורך), **השפעת הקמת מדינה פלסטינית על ערביי ישראל**, נתניה: המכללה האקדמית נתניה: מרכז ש. דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי, 2011, עמ' 8-25.

חלבי רבאח, **אזרחים שווי חובות: זהות דרוזית והמדינה היהודית**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2006.

טל דוד, **תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949-1956**, ירושלים: כתר, 1998.

כהן אורנה, "ההסתננות מרצועת עזה והשפעתה על ההחלטה לפנות את ערביי מג'דל (אשקלון) ממדינת ישראל", בתוך: אסנת שירן (עורכת), **יהודים וערבים במאבק על ארץ ישראל**, תל-אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, 2006, עמ' 199-232.

כהן הלל, **הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948**, ירושלים: מכון ון-ליר, 2000.

כהן הלל, "הפליטים הפנימיים במדינת ישראל: המאבק על הזהות", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 83-102.

כהן הלל, **ערבים טובים - המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות**, ירושלים: עברית, 2006.

לנדאו יעקב מ', **המיעוט הערבי בישראל 1967-1991: היבטים פוליטיים**, ירושלים ותל-אביב: האוניברסיטה העברית ועם ועובד, 1993.

לנדאו יעקב מ', **הערבים בישראל: עיונים פוליטיים**, תל-אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור, 1971.

מנאע עאדל, "זהות במשבר: הערבים בישראל נוכח הסכם ישראל-אש"ף", בתוך: אלי רכס ותמר יגנס (עורכים), **הפוליטיקה הערבית בישראל: על פרשת דרכים**, אוניברסיטת תל-אביב: מרכז משה דיין, 1995, עמ' 81-86.

נויברגר בנימין, **המיעוט הערבי: ניכור והשתלבות**, יחידה 11 בקורס "ממשל ופוליטיקה", תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1998.

סמוחה סמי, **אוטונומיה לערבים בישראל? בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל**, 1999.

סמוחה סמי, "החזון הערבי של הפיכת ישראל שבתחום הקו הירוק לדמוקרטיה דו־לאומית", בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומוסטפא כבהא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל, 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 126-139.

סמוחה סמי, "מלחמת לבנון השנייה והערבים בישראל", בתוך: פייסל עזאזיה, ניצה נחמיאס ומירי כהן (עורכים), **שירותי רווחה, בריאות וחינוך בשעת חירום: לקחים ממלחמת לבנון השנייה**, חיפה: פרדס, 2010, עמ' 163-172.

סמוחה סמי ונוהאד עלי, **שירות אזרחי לערבים בישראל: ממצאי סקר עמדות הציבור והמנהיגים הערביים בסתיו 2007**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2008.

פרס יוחנן ודייוויס נירה, "על זהותו הלאומית של הערבי הישראלי", **המזרח החדש**, י"ח (תשכ"ח), עמ' 106-111.

רוזנטל רוביק, "מי הרג את פאטמה צרצור", בתוך: רוביק רוזנטל (עורך), **כפר קאסם: אירועים ומיתוס**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2000, עמ' 11-51.

רייטר יצחק, "המפלגה הדמוקרטית הערבית ומקומה באוריינטציה של ערביי ישראל", בתוך: יעקב לנדאו (עורך), **המגזר הערבי בישראל והבחירות לכנסת**, 1988, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1989, עמ' 63-84.

רייטר יצחק, "הנכבה והתקומה, מסמכי החזון של הערבים בישראל מנקודת מבט יהודית-ציונית" בתוך: שרה אוסצקי-לזר ומוסטפא כבהא (עורכים), **בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006-2007**, ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית, 2008, עמ' 140-158.

רייטר, יצחק, **מקום מבטחו של אללה - פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל**, 2011.

רייטר יצחק וראובני אברהם, **עולמם הפוליטי של ערביי ישראל**, בית ברל: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1991.

רכס אלי, **המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד, 1993.

רכס אלי, "המיעוט הערבי בישראל: בין שילוב לניכור", **האנציקלופדיה העברית**, כרך שישי (2), ירושלים: חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, תשנ"ג, טורים 479-509.

רכס אלי, "הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי", **המזרח החדש**, מ"ג (תשס"ב), עמ' 275-304.

רכס אלי, "פתיחתם של תיקי 1948", בתוך: תמר יגנס (עורכת), **מאניתפאדה למלחמה: ציוני דרך בהווה הלאומית הפלסטינית**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2003, עמ' 119-126.

רכס אלי ורודניצקי אריק (עורכים), "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", **עדן הערבים בישראל**, אוניברסיטת תל-אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשתוף פעולה יהודי-ערבי, 25 בינואר 2007.

שטנדל אורי, **ערביי ישראל**, ירושלים: אקדמון, 1992.

שטנדל אורי, "ערביי ישראל בין הפטיש לסדן", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור השני: תשי"ח - תשכ"ח**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2000, עמ' 193-218.

Jamal Amal, "On the Morality of Arab Collective Rights in Israel", *Adalah's Newsletter*, Vol. 12, April 2005:
<http://www.old-adalah.org/newsletter/eng/apr05/ar2.pdf>.

Frantzman Seth J., Yahel Havatzelet, and Kark Ruth, "Contested Indigeneity: The Development of an Indigenous Discourse on the Bedoin of the Negev, Israel." *Israel Studies*, 17/1 (Spring 2012), pp. 78-104.

Ghanem As'ad. *The Palestinian-Arab Minority in Israel, 1948 – 2000: A Political Study*. New York: State University of New York Press, 2001.

Halabi Usama, "The Impact of the Jewishness of the State of Israel on the Status and Rights of the Arab Citizens in Israel", in Nur Massalha (ed.), *The Palestinians in Israel: Is Israel the State of All its Citizens and "Absentees?"*, Haifa: The Galilee Center for Social Research, 1992, pp. 7-33.

Reiter Yitzhak, *National Minority, Regional Majority: Palestinian Arabs versus Jews in Israel*, New York: Syracuse University Press, 2009.

Smootha Sammy, *The Orientation and Politicization of the Arab Minority in Israel*, Haifa: University of Haifa, 1980.